

TEMPLARI

I NJIHOVO NASLIJEĐE

800 GODINA OD DOLASKA TEMPLARA
NA ZEMLJU SV. MARTINA

MUZEJ
SV. IVAN ZELINA *

TEMPLARI

I NJIHOVO NASLIJEDE

800 GODINA OD DOLASKA TEMPLARA
NA ZEMEJU SV. MARTINA

MUZEJ
SV. IVAN ZELINA
LISTOPAD 2009.

Templari i njihovo naslijeđe

Nakladnik:

Muzej Sveti Ivan Zelina

Za nakladnika:

Mladen Houška

Urednik:

Mladen Houška

Autori tekstova

Juraj Belaj

Vladimir P. Goss

Mladen Houška

Ivan Srša

Prijevodni sažetaka na engleski:

Vladimir P. Goss

Lektura i korektura:

Stjepan Draglja

Fotografije:

Mladen Houška

Juraj Belaj (slike Istraživanja kod crkve Sv. Martina)

Arhiva Muzeja Sveti Ivan Zelina

Crteži:

Milivoj Čeran

Velimir Vukšić

Franjo Lanović

Suradnici:

Romana Mačković

Franjo Lanović

Digitalna obrada fotografija:

Romana Mačković

Projekt *Templari i njihovo naslijeđe* ostvaren je uz financijsku pomoć Ministarstva kulture, grada Svetog Ivana Zeline, Zagrebačke županije i Turističke zajednice grada Dugog Sela

Tisak:

Tiskara Zelina d.d.

Slika na naslovnici:

Milivoj Čeran, Templar redovnik

Slika na poleđini:

životinjska glavica, Sv, Ivan Zelina, 13. stoljeće

Izložba:

Organizator:

Muzej Sveti Ivan Zelina

Autori:

Mladen Houška

Romana Mačković

Likovno oblikovanje i grafička priprema

Romana Mačković

Franjo Lanović

Jasna Novaković-Marković

Suradnici:

Ivan Kamenarčić

Ivan Loborec

Tomislav Hendlja

Marijan Fanjek

Arheološka radionica:

Danko Dujmović

Zahvaljujemo institucijama i osobama koje su pomogle realizaciji projekta:

Hrvatski povijesni muzej

Hrvatski restauratorski zavod

Institut za arheologiju

Pučko otvoreno učilište Sveti Ivan Zelina

VIČ. Slavko Kresonja

VIČ. Dragutin Mostečak

VIČ. Dragutin Šengula

PREDGOVOR

Značajna obljetnica 800. godišnjice dolaska viteškog reda templara na Zemlju Svetog Martina bila je povod da se istraži kulturni pejzaž ovog dijela Hrvatske u to vrijeme, te da se iznesu i prezentiraju povijesne okolnosti tog značajnog događaja. U svakodnevnom životu se često susrećemo s raznim spekulativnim tezama i teorijama o djelovanju viteškog reda templara pa je ovo prilika da se na temelju povijesnih činjenica rekonstruira njihovo djelovanje u postojećem srednjovjekovnom okružju, lako je ovaj projekt potaknut obljetnicom dolaska templara, on se ipak puno šire bavi kulturnim pejzažom srednjeg vijeka, temom koja je na ovim prostorima gotovo nepoznata.

Projektom "Templari i njihovo naslijeđe", zahvaljujući znanosti, otkrili smo vrata spoznaje davno zaboravljenom svijetu prohujalih stoljeća srednjeg vijeka. Na projektu smo uspjeli okupiti značajan broj znanstvenika te raznih suradnika, najviše zahvaljujući neumornom istraživaču srednjeg vijeka, profesoru Vladimiru P. Gossu, koji nas je cijelo vrijeme usmjeravao, te brojnim savjetima pridonio da se projekt ostvari što kvalitetnije. Zahvaljujemo i cijeloj ekipi profesora Gossa koja je proteklih godinu dana neumorno obilazila lokacije Zelinskog prigorja istražujući nepoznato. Također zahvaljujemo dr. Juraju Belaju koji već godinama arheološki istražuje povijesni lokalitet crkve Sv. Martina na Prozorju i koji je u ovom projektu prezentirao rezultate svojih istraživanja. Velika zahvala gospodinu Ivanu Sršići koji već više od deset godina istražuje zidno slikarstvo kapele Svetog Petra u Novom Mjestu i koji je svojim istraživanjima i konzervatorskim radom ukazao na izuzetnu vrijednost te prave "zelinske katedrale". Zahvaljujemo i drugim brojnim suradnicima koje je ovdje nemoguće sve nabrojati, a bez čijeg truda i znanja ovaj projekt ne bi ugledao svjetlo dana.

Ovo je prvi puta da se kroz jedan projekt pokušava rekonstruirati kulturni pejzaž ovog dijela Hrvatske u vremenu kasne romanike, te u počecima novog europskog stila, gotike. Iz izložbe se može iščitati kako je ovaj kraj u to vrijeme bio civilizacijski ravan većem dijelu kršćanske Europe, te podložan kulturnim utjecajima koji su se širili iz tada vodećih kulturnih središta. Vodeći promicatelji kulture crkveni su redovi, od cistercita, pa do viteških redova templara i ivanovaca. Dokaze o njihovom djelovanju na ovim prostorima pružamo ovom izložbom.

Iako su materijalni dokazi njihove djelatnosti na ovim prostorima malobrojni, ipak postoje, te je njihova vrijednost tim veća.

Kulturni pejzaž koji prezentiramo ovom izložbom dokaz je civilizacijskih dosega naših predaka, bitan čimbenik cjelokupne hrvatske povijesti i dokaz pripadnosti cjelokupnom prostoru kršćanske Europe. Nadamo se da će ova izložba biti poticaj novim istraživanjima i novim projektima o bogatoj kulturi i povijesti na ovim prostorima.

Ravnatelj

Mladen Houška

"ZEMLJA SVETOG MARTINA" 1209.-2009.

Pojam "Zemlje svetog Martina" prvi puta se javlja u povelji hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II. datiranoj 1209. godinom. Spomenutu zemlju kralj tada "za spas svoje duše" daruje moćnom crkvenom viteškom redu templara čiji je nastanak vezan uz križarske ratove, a na hrvatskom tlu svi templarski posjedi spadaju pod njihovu središnju upravu - Vranski priorat. Ukidanjem reda templara, početkom 14. stoljeća, zemlju preuzima srodni crkveni red ivanovaca, a potom njome upravljaju plemićke obitelji Tahy i Zrinski. Pogubljenjem Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana u Bečkom Novom Mjestu 1671. godine, Zrinskima bečki carski dvor oduzima posjede, a "Zemlju svetog Martina" koja se, u međuvremenu, sve češće naziva i Božjakovina, po narodnom nazivu templara (templari=božjaci) dobiva u zalog plemićka obitelj Drašković koja se kao vlasnik dijelova posjeda, te po manje ili više sačuvanim građevinama, na ovom području sačuvala gotovo do naših dana.

Povijesna znanost dvoji o sjedištu templarskog upravnog središta na "Zemlji svetog Martina", no neprijeporna je činjenica da se u narodu zadržalo vjerovanje o drevnoj crkvi Svetog Martina na Prozorju kao ključnom lokalitetu šireg područja, a upravo je ta crkva i danas najčvršća veza Dugoselaca s njihovom osamstoljetnom prošlošću.

Samo naselje Dugo Selo prvi se puta spominje u 16. stoljeću, a veći značaj dobiva tek ukidanjem feudalizma, sredinom 19. stoljeća, a posebice sedamdesetih godina tog stoljeća, nakon izgradnje željezničke pruge. Nagli rast naselje bilježi u 20. stoljeću, a posebice pred sam njegov kraj kada i službeno dobiva status grada (1997.g.) koji danas s ponosom ističe da ima 20 000 stanovnika i tendenciju daljnjeg rasta jer spada među gradove koji su svojim prirodnim položajem, te izgrađenošću infrastrukture, najugodniji za život u cijeloj Zagrebačkoj županiji.

Gradonačelnik
Grada Dugog Sela

Vlado Kruhac

Zvonik crkve Sv. Martina na Prozorju

VITEŠKI RED TEMPLARA od osnivanja do ukinuća

Osnivanje reda

Viteški red templara osnovan je 1119. godine u Jeruzalemu inicijativom dvojice francuskih vitezova Huguesa de Payensa i Geoffraya de Salnt - Omera. Njihova zamisao je bila da se osnuje viteški red koji će štititi hodočasnike koji dolaze u Jeruzalem i to od napada Saracena i beduinskih pljačkaša. Baudoin II, kralj Jeruzalema dao im je na korištenje palaču uz nekadašnji Salomonov hram na Svetoj gori prema kojem su se braća nazvala vitezovima hrama Salomonovog (Fratres militiae Templi Salomonis) ili ukratko templari. U prvih devet godina postojanja broj templara polako se povećavao, te ih je 1128. godine bilo četrnaest. Te su godine službeno priznati od Svete Stolice na koncilu u Troyesu. Za kodeks po kojem će živjeti kao redovnici, templari su uzeli Pravila Sv. Benedikta. Nakon službenog priznanja od Svete Stolice, viteški red templara brzo je rastao. Osnovni razlog tome je bila okolnost što su objedinjavali dva ideala srednjovjekovnog života - Ideal viteštva i ideal redovništva. Pristupao im je sve veći broj plemića, a dobivali su sve brojnije donacije, uglavnom u vidu zemljišnih posjeda. Sveti Bernard je sudjelovao u izradi templarskih pravila sažetih u 75 članaka, koja su bila slična pravilima cistercitskog reda, iz kojeg je bio njihov autor.

Godine 1139. papa Inocent II potvrdio je instituciju reda templara svojom buloom "Omne datum optimum". Otad se templarski red još brže širio, tako da je godine 1147. samo u Jeruzalemu brojlo 350 vitezova i oko 2000 braće u raznim službama. Iz Jeruzalema se templari šire Europom, te u Parizu osnivaju svoje prvo europsko središte, koje s vremenom postaje i sjedište templarskog reda.

Djelovanje reda

Templari širom Europe osnivaju svoje templarske pokrajine: u Francuskoj (Provan-sa, Francija-Ile de France, Poitou i Bourgogne), Engleskoj, Španjolskoj (Aragon, Katalonija, Kastilja), Portugalu, Italiji (Toscana, Lombardija, Sicilija - Apulja), Ugarskoj, Hrvatskoj i Njemačkoj (Magdeburg, Mainz). Na Bliskom Istoku osnivaju se pokrajine Jeruzalem, Trpöll i Antlohija. Svaka pokrajina je imala poglavara koji se zvao magistar. Sve pokrajine i sva imovina bili su podložni "generalnom kapitulu", skupu poglavara koji je jedini imao ovlasti određivati poglavare pojedinih pokrajina. Na čelu Reda stajao je veliki magistar ("veliki meštar"), Drugi po časti bio je senešal koji je zamjenjivao velikog magistra. Maršal je bio vrhovni vojni zapovjednik.

Osim što su se borili protiv nevjernika i štitili hodočasnike, templari su razvili bogatu gospodarsku djelatnost. Razvili su bankarsku djelatnost te posuđivali novac uz

Križar kleči u znak molitve ispred svog konja. Crtež iz Vestminsterske knjige psalama iz 12. stoljeća

Vitez templar, 12. st. Nacrtao Velimir Vukšić

Serežan, ratnik templarskog reda bez statusa viteza, 13. stoljeće

kamatu do 10%. Ukoliko nisu sami posuđivali novac, znali su dati jamstvo odnosno osiguranje za pozajmicu koju su davale druge ustanove. Templari su također osiguravali proviziju od rente i mirovine. Plaćale su im se duhovne i svjetovne usluge. Tako im se moglo platiti za "spasenje duša darovatelja", a i za zaštitu posjeda. Tko je platio zaštitu imao je pravo na svom posjedu istaknuti templarski križ, što je bilo izuzetno učinkovito.

Templari su radili i kao državni službenici, odnosno često su bili u službi papa i kraljeva. Bili su izuzetno pouzdani, jer su radili u interesu svog reda, a ne u interesu pojedinih dinastija.

Templari su postali moćniji i bogatiji od bilo kojeg vladara, te si time priskrbili brojne neprijatelje.

Ustroj i oprema templara

Viteški red templara bio je organiziran prema Pravilniku (La Regle du Temple). Pravilima je bila propisana odjeća i oprema, ponašanje viteza od buđenja do molitve prije spavanja, unutarnji ustroj reda, ustroj i ponašanje u ratu.

Odjeća i oprema templara

Pripadnici viteškog reda templara dijele se u više skupina: vitezovi templari, serežani, turkopuli, te braća koja ne nose oružje (zanatlije, liječnici, kuhari, administratori i ostali).

Vitezovi templari mogli su postati samo pripadnici višeg plemstva. Oni su nosili bijele tunike kao znak čistoće. Godine 1147. papa Eugen III. udijelio im je pravo nošenja crvenog križa kao znaka mučeničke krvi. Osim na tunici, križeve su isticali i na štitovima. Od opreme su templari imali žičanu košulju, kacigu, štitnike za potkoljenice, navalno koplje, mač, turski mlat, štit i tri noža različite dužine.

Serežani su bili ratnici templarskog reda ali bez viteških ostruga, odnosno bez statusa viteza. Za razliku od vitezova nosili su crne tunike sa crvenim križem. Na glavi su nosili kacige. Štitovi su im bili crne boje sa crvenim križem. Od streljačkog oružja imali su samostrele. Kroz dva stoljeća postojanja, templari su razvili prepoznatljivo znakovlje u kojem su se isticala tri boje: bijela, crna i crvena. Crna boja je predstavljala redovništvo i na zastavama se nalazila u gornjem polju. Bijela boja je označavala duhovnu čistoću. Crveni križ je simbolizirao krv Isusovu.

Templari u borbi

Poredak templara u borbi bio je strogo propisan. Vitezovi templari nalazili su se u sredini na svojim bojnim konjima. Na lijevom krilu bila je laka konjica - turkopuli, a na desnom krilu serežani. U drugom redu iza vitezova bili su njihovi štitonoše na konjima. U trećem redu nalazili su se pješaci i paževi sa pričuvnim konjima i oružjem. Osnovna taktička postrojba templara bio je eskadron. U Pravilniku je propisano da deset vitezova štiti glavni stijeg templara, a da se pričuvni stijeg razvija samo ako je glavni stijeg izgubljen. Templaru nije dozvoljeno napuštati bitku sve dok se vije ijedan prijateljski stijeg. U pravilu oni su ostajali u borbi do kraja i ginuli do posljednjeg.

Serežan, ratnik templarskog reda u bojnoj opremi na konju. Nacrtao Milivoj Čeran

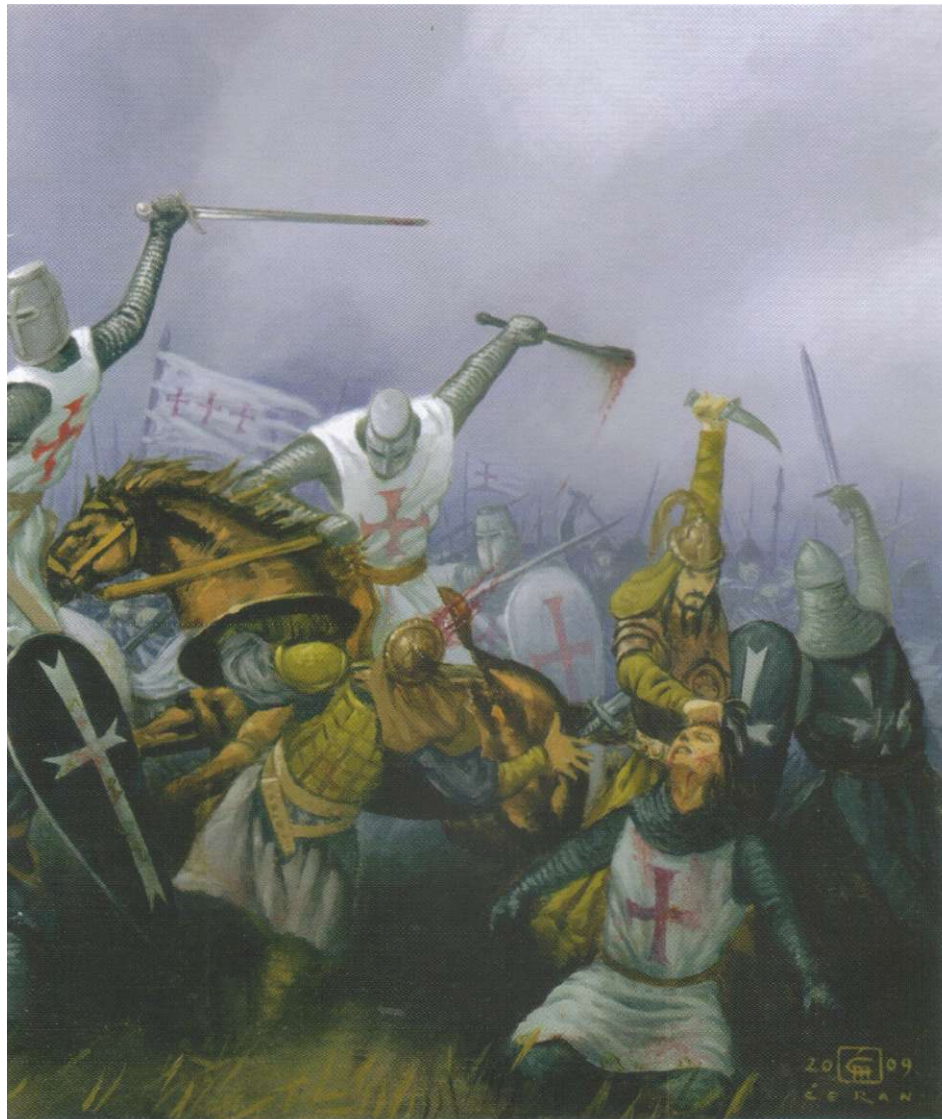

Templari u Hrvatsko)

Povijesni izvori koji se odnose no templare u Hrvatskoj su malobrojni i šturi, tako da se ne može sa sigurnošću reći kada su zapravo templari došli u naše krajeve. Templari se pojavljuju u hrvatskim krajevima kada je Latinsko kraljevstvo u Jeruzalemu na vrhuncu moći i kada sve više hodočasnika iz Europe odlazi u Svetu zemlju. Hodočasnici su bili na ovom jugoistočnom dijelu Europe ne samo izgubljeni, već i fizički ugrožavani od domaćeg stanovništva. "Putnicima su trebala uporišta, kršćanska i obrambena, a to su im mogli pružiti upravo ratnici redovnici, vitezovi Hrama. To su shvatili i svi voditelji tadašnje politike: rimski papa, ugarsko-hrvatski kraljevi, nadbiskupi i biskupi i drugi uglednici, pa su templari bili rado primani" (L. Dobronić).

Hrvatsko-ugarski kraljevi bili su skloni naseljavanju templara širom kraljevstva, te su ih podupirali. Donacije templarima možemo pratiti od druge polovine 12. stoljeća, počevši od kralja Stjepana III., njegova nasljednika Bele III., pa do Emerika. Svi su oni potvrđivali templarima već ranije stečene donacije ili im darovali nove. U 12. st. templari su u Hrvatskoj stekli Zdelu (na sjeverozapadnim izdancima Bilogore), Haco (Gorska županija), Glogovnicu, selo Kupa selo Krešeno (Hresno?), Goru i Senj. Papa je templarima darovao samostan sv. Grgura u Vrani, a rimski biskup im je darovao crkvu sv. Petra u Bojišću u Ravnim kotarima.

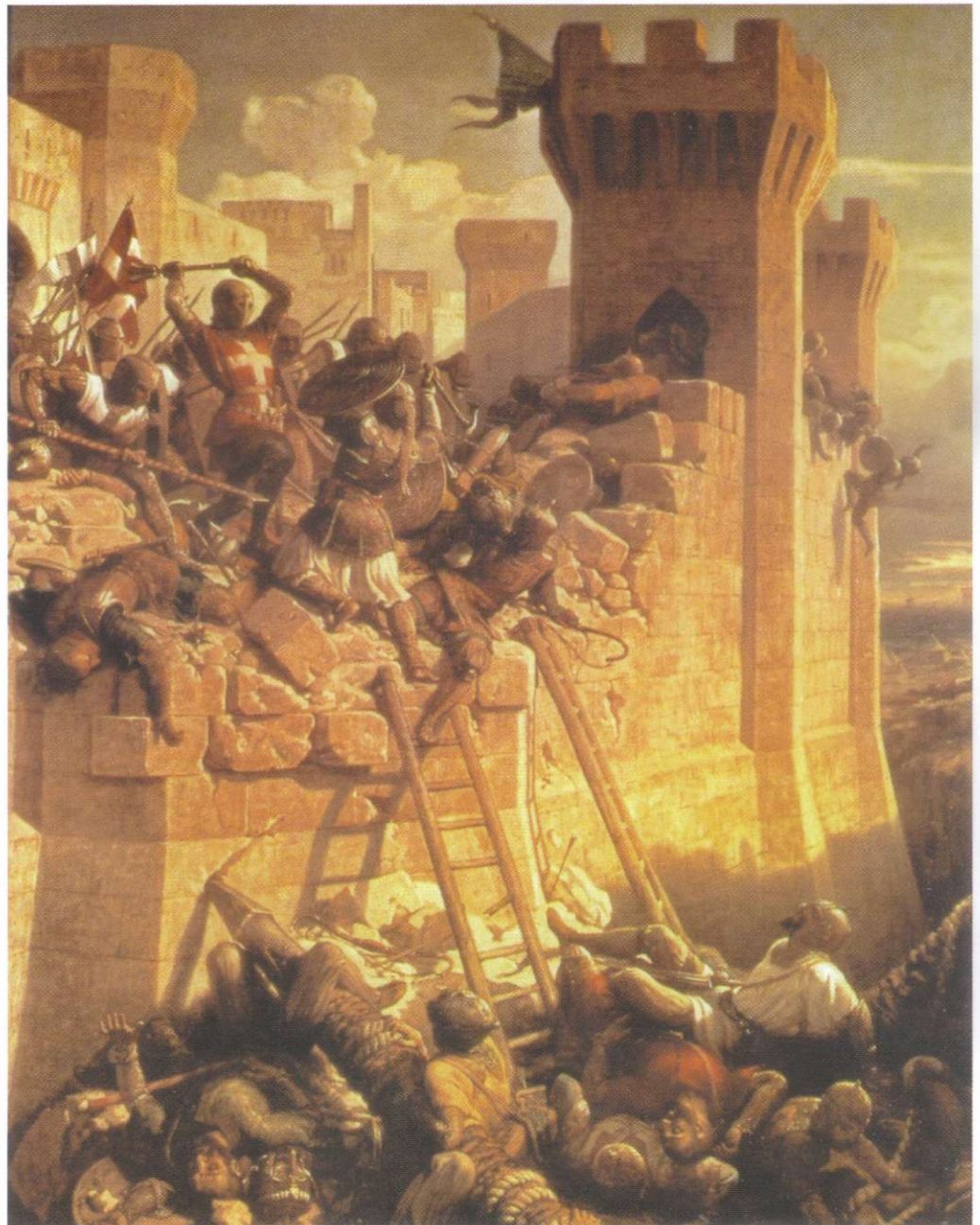
Bitka na rijeci Šajo 1241. godine.
Nacrtao Milivoj Čeran

Nakon građanskog rata između Emerika i Andrije, te Emerikove smrti, na prijestolje dolazi Andrija. Najveći Andrijin dar templarima bila je zemlja Sv. Martina. Taj veliki i bogati posjed prostirao se Istočno od današnjih Sesveta (zapadna međa) do Lupoglava i rječice Zeline (na istoku), potoka Črneca na jugu te na sjeveru do današnje Donje Zeline. Templari su zadržali taj posjed te njime upravljali sve do ukinuća reda, kada posjed prelazi u vlasništvo viteškog reda ivanovaca. U više isprava 13. i 14. stoljeća posjed se spominje pod nazivom "Sveti Martin kod Zeline" (1292.g.), odnosno "domus sancti Martini de Zelina". Lelja Dobronić smatra da se tim imenom "valjda htio označiti položaj tog posjeda koji se prostirao nedaleko od Zeline - imena koje se tada odnosilo na današnju Donju Zelinu."

Važniji posjedi koje su templari imali tokom 13. stoljeća u Hrvatskoj osim naprijed navedenih su još Klis, Gacka, Dubica, Zblaće, zagrebačka Nova ves, Nova Rača kod Bjelovara, Biograd na Moru.

Viteški red templara je kroz svoje posjede tokom 12. i 13. stoljeća upravljao znatnim dijelom Hrvatske, te na taj način imao veliki utjecaj na razna područja, od kulture i graditeljstva do gospodarstva.

William de Clermont u obrani Ake 1291. godine. Slika Dominique Louis Papetyja iz 19. stoljeća

Ukinuće reda

Na vrhuncu moći templari su imali više od 9000 posjeda, a spominje se i brojka od 3000 burgova, utvrda i drugih zgrada. Red je brojio 20 000 vitezova. Samo u Templu, sjedištu reda u Parizu bilo je oko 4000 vitezova i druge braće Reda.

Svrha postojanja reda postala je upitna nakon pada Ake, posljednjeg kršćanskog uporišta u Svetoj zemlji 1291. godine. Predloženo ujedinjenje viteških redova templara i ivanovaca, templari nisu prihvatili. Ujedinjenje je odbio Jacques de Molay, posljednji veliki magistar templara i time zapečatio sudbinu reda.

Francuski kralj Filip Lijepi vidio je u templarima smetnju, a trebao je i novac. Želio je i sam ući u templarski red, ali ga nisu primili. Lažno je templare optužio, te ih 13. listopada 1307. godine širom Francuske dao pohvatati i baciti u tamnice. Stotinu i četrdeset templara u Francuskoj bilo je podvrgnuto najtežim torturama

i ubijeno. Som veliki magistar Jacques de Molay spaljen je na lomači u Parizu 18. ožujka 1314. godine.

Viteški red templara raspušten je na koncilu u francuskom gradu Vlenneu 3. travnja 1312. godine. Papa je ipak uspio spasiti imovinu templara od francuskog kralja Filipa Lijepog, te je ona pripala viteškom redu ivanovaca.

Odabrana literatura:

Belaj, Juraj, Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina, Dugo Selo, 2007.

Dobronić, Lelja, Templari i ivanovci u Hrvatskoj, Zagreb, 2002.

Dobronić, Lelja, Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulklaraca u Hrvatskoj, Zagreb,

Rad HAZU br. 406

Read, Piers Paul, Templari, Zagreb, 2003.

Vukšić, Velimir, Templari, Zagreb, Husar br. 3, 2005.

The Military Order of the Templars

The Templar order was founded in Jerusalem in 1119 to protect the pilgrims to the Holy Land. The Pope recognized the Templars in 1128, and the recognition was followed by a period of powerful growth. The concept of military order embodied two ideals of medieval life - the knighthood and priesthood. At the peak of their power, the Templars spread all over Europe, and so also throughout Croatia. The Kings of Hungary and Croatia favored them, and endowed them with numerous possessions. In 1209 King Andrew II reconfirmed all earlier donations citing the Templars' help in his struggle for the throne, including the "Land of St. Martin," which the King had given them the same year or a little earlier. The Templars owned the fief of St. Martin for ca. 100 years, and left their Imprint on the architecture of churches and chapels introducing the new European style, the Gothic. After the abolition of the Templar order, their role in this region was taken over by the Hospitallers.

In the 12th and the 13th centuries Templars were known for various activities, e.g., banking and commerce. They owned ca. 9000 fiefs all over Europe, and the largest naval power in the Mediterranean. They were richer than any terrestrial ruler, and thus made many enemies. After the fall of Acre, their existence came into question. It was suggested that they merge with the Hospitallers, which Jacques de Molay, the last Grand Master of the order rejected. They were accused of heresy by the French king, Philip the Handsome who had had an eye on the Templar property. The Templars In France were captured and imprisoned. 145 of them were killed and the order was disbanded in 1312. The property of the Templars was turned over to the Hospitallers. So also the Templar holdings In Croatia ended up in the Hospitallers' hands.

TEMPLARI IIVANOVCI NA ZEMLJI SVETOGA MARTINA

Sveti trokuti

U nedavnim je istraživanjima utvrđeno da je mitski svjetonazor drevnih Hrvata, kao i kod ostalih (barem) slavenskih naroda, poznavao svetu strukturu koja je imala tri osnovna elementa, počela, tri vrhovna božanstva. To su Gromovnik (Perun, koji je preuzeo položaj i funkciju Stvoritelja), njegov suparnik u liku bradate Przmije/Zmaja (Veles) i velika Majka (Mokoš). Drevnu Majku, isprva shvaćenu kao Majku Zemlju još su u praindoeuropsko doba počeli poistovjećivati sa Suncem. Odnosi između bogova očito su se mogli iz mitske priče projicirati i u stvarni prostor, pa se njegove točke mogu ponegdje i danas prepoznati zahvaljujući znakovitim nazivima. Iz nekoga su se razloga ti odnosi prikazivali pomoću trokuta čija su dva kraka odnosila međusobno kao jedan naprama drugi korijen iz dva (dulji krak spaja točke posvećene muškim božanstvima), dok jedan od oštih kutova iznosi $22^{\circ}30'$, tj. oko četvrtine pravoga kuta. Dakako, ti su odnosi ostvareni samo u približnim vrijednostima, osobito radi ograničenja koja je postavila priroda.

I u promatranome je kraju utvrđen jedan takav "trokutno" koncipiran pretkršćanski sveti prostor: Martin-Breg - Veleševac - Trebovec.¹ Kao i u drugim takvim do sada uočenim mitski interpretiranim krajobrazima, tako i ovdje imamo jednu točku povezanu s nebeskim bogom Perunom (crkva Sv. Martina), drugu s njegovim protivnikom (Velesom), a treću s Perunovom ženom Mokoš. Očito je sveti Martin prigodom pokrštavanja zasjeo na Perunovo mjesto, Veleševac se uklapa kao mjesto štovanja Velesa, praslavenskoga boga drugoga svijeta, ali i stoke kojoj tamo nudi sočne pašnjake, dok je u Trebovcu očito izvorno bilo mjesto žrtvovanja velikoj Majci (naime, *treba na praslavenskom znači žrtva, pa bi Trebovec značilo žrtvište). Tako se, možda, na još jednom mjestu razotkriva još jedna rana slavenska upravna župa oko velikog poganskoga svetog trokuta.

Uočeno je da su uz ovako organiziran trokut - s kutom koji je vrlo blizu vrijednosti otklona prividne sunčeve putanje na obzorju između solsticija i ekvinočija i s točnim odnosom dviju stranica u vrijednostima $1 : \sqrt{2}$ - za koji valja pretpostaviti daje pripadao plemenu odnosno župi, postojali i slični ali znatno manji poganski sveti trokuti, koji su vjerojatno zadovoljavali potrebe manjih seoskih zajednica. Dok su veliki objašnjavali kako je ustrojen svijet, mali su se trokuti koncentrirali na ustrojstvo gospodarske godine: na početak proljeća, rast žita, žetvu, jesen i zimu.

Već je gotovo egzaktno pokazano da je točka kod današnje crkve Sv. Martina bila poganska sveta točka. Druga takva točka mogla bi biti uzvisina s druge strane rijeke, na kojoj je crkva Sv. Breka, sveca usko povezana sa sv. Martinom, s još romaničkim elementima. Ove dvije točke mogle bi se, oprezno, povezati s Perunom (sv. Martin) i Velesom (sv. Breko). Ako sada konstruiramo kut od 23 stupnja s vrhom kod Sv. Martina i nacrtamo desni krak kuta prema istoku, koji se prema prvome odnosi kao $\sqrt{2}$ prema 1, "dobit" ćemo i treću točku, onu koja bi

¹ O tome problemu detaljnije je pisano u Belaj J. 2009.

Crkva Sv. Martina na Prozorju, 13. stoljeće i kasnije do baroka

trebala biti posvećena poganskoj velikoj božici Mokoš. Nalazi se u Božjakovlni, na desnoj obali (na Perunovoj strani!) Stare Zeline.

Iako je ovo podudaranje zapanjujuće - konstruirali smo trokut sa skoro idealnim omjerima - na temelju njega možemo samo nagađati jesu li crkva Sv. Breka i mjesto na obali Stare Zeline doista bile poganske svete točke. Posebno je zanimljiv odnos toponima Sv. Martin - Sv. Breko. Čini se kao da kod odabira Sv. Breka za titulara nisu presudnu ulogu odigrale svečeve značajke promatrane izvan konteksta njegovoga odnosa prema Sv. Martinu. Kao da se u stvari željelo preslojiti neki odnos koji je postojao između poganskih božanstava, između - kako se to sada čini - Peruna i njegovog sina Jarila (u vrijeme dok je bio u "zatočeništvu" kod Velesa).

Je li treća sveta točka ostala u memoriji i nakon pokršćavanja te je kasnije prenamijenjena u mjesto na kojem je izgrađen prvi kaštel zvan Božjako? I neki toponimi kao da podržavaju ovu smjelu pretpostavku. U rekonstruiranim sakralnim tekstovima drevnih Slavena bogovi su živjeli u "dvorima", a pretpostavljenoj Mokošinoj točki najbliže je selo Dvorišće. Sjeverno od Brckovljana je pak Banje Selo koje nas može podsjetiti na toponime koji ukazuju na ulogu bana pri političkom organiziranju slavenskih teritorija (župa). Uostalom, i ime Božjako(vina) iz istoga je

korijena kao "bog", "božji" i ne mora biti nužno povezano s nazivom "božjaci" za križnike, to više što se srodni toponimi javljaju i uz sigurno utvrđene trokute (na primjer na Pagu Božanić). U tom pravcu vodi nas i ime livade Babečica blizu Banjeg Sela koje možda potječe od toponima Babi gora navedenoga kao orijentir prigodom opisa granica 1209. godine. Babaje, naime, jedan od dobro potvrđenih nadimaka vrhovne božice drevnih Slavena - božice Mokoš.

Iako baš ništa nije dokazano, ipak postoji mogućnost da su promatrani položaji - Sv. Martin i Sv. Breko s tragovima svojih crkava podignutima još u doba romanike - zajedno s pretpostavljenim položajem kaštela Božjako podignutoga uz rijeku Zelinu kao trećom točkom dio još jednog, manjeg poganskoga svetog trokuta. Neobično je zanimljivo da se, kao što ćemo vidjeti, upravo te tri točke javljaju kao najvjerojatnije lokacije viteškoga domusa,

Arheološka potraga za templarskim i ivanovačkim tragovima na posjedu Sv. Martina

U trenutku kada su od kralja Andrije II. dobili na dar veliki posjed uz rijeku Zelinu, a zbilje se to najkasnije 1209. godine, templari nisu bili nepoznati na hrvatskim prostorima. Do tada su već oko pola stoljeća od raznih velmoža dobivali brojne posjede širom Hrvatske. Ti darovi odražavaju politiku približavanja Zapadu, posebno Rimu i Francuskoj, koju su vodili hrvatsko-ugarski kraljevi, osobito Bela III. i Emerk ali i Andrija II. Sasvim je izvjesno da su ti vitezovi-redovnici donosili raznovrsne novitete u krajeve u koje su dolazili, kako one sa Zapada tako osobito i one s - tada u mnogočemu daleko naprednijeg - Istoka.

Općeprihvaćeno je mišljenje da su viteški redovi gradili svoje postaje uz važne prometne pravce, kako bi mogli zadovoljavati osnovne funkcije radi kojih su bili utemeljeni - obranu i skrb za hodočasnike. Vremenom je tako nastala mreža njihovih kuća duž ključnih prometnih pravaca. Jedna takva točka nalazila se i na Zemlji svetoga Martina, južno od Zeline.

Već samo ime ovog posjeda (terra saneti Martini) svjedoči da je još prije dolaska templara ovdje stajala crkva Sv. Martina, prema kojoj je posjed dobio svoje ime. Ta je crkva vjerojatno nastala još u 9. stoljeću, u vrijeme kada su ovim krajevima kršćanstvo širili franački misionari. Nije to, naravno, bilo prvo pokršćavanje ovih prostora. Na onaj stariji kršćanski horizont možda nas je ostao podsjetiti osobit nalaz dobro očuvanog bakrenog novca Konstantina II., kovana dok je on još bio cezar, između 330. i 337. godine, a nađen je kraj lubanje kostura u jednome mlađem grobu. No, između ta dva kršćanska, smjestio se i jedan poganski horizont. Već je prikazano u poglavlju o "svetim trokutima"² kako se, zbog osobitosti njegova položaja i njegovih prostornih odnosa prema drugim mjestima sa znakovitim toponimima, može pretpostaviti da je sveti Martin tijekom procesa pokršćavanja na ovome mjestu preslojio starije slavensko pogansko božanstvo, gromovnika Peruna. To je sasvim sigurno učinjeno prije dolaska templara. No, koliko je doista trajao postupak širenja kršćanskoga nauka? Tek nekoliko pokoljenja? Mnogi su poganski elementi preživjeli sve do danas pa možemo samo nagađati koliko su suštinske promjene svjetonazora bile polagane. Koliko su se puta pokušali oživjeti stari poganski kultovi...? Možda su i viteški redovi, osobito po svome dolasku, sudjelovali u tim procesima, Primijećeno je da su

² O cijeloj ovoj problematici već je pisano na više mjesta, v. osobito Belaj J. 2007, 2009.

brojne utvrde viteških redova (teutonskih vitezova) u Pribaitiku očito namjerno građene upravo na ranijim poganskim svetim mjestima. I drugdje su, uz prvu i osnovnu zadaću, viteški redovi vremenom svoje snage usmjeravali i na borbu protiv nekršćana ili "loših kršćana" (npr. krstjani, kataristi i dr.). Prema tome, prihvatimo li pretpostavku o dobro ustrojenom i žilavom slavenskom poganstvu u ovim krajevima, možemo pomisliti i da dovođenje viteškoga reda upravo na ovo područje možda i nije bilo slučajno. Ovu pomisao podupire i uočena činjenica kako se sve tri točke "manjeg svetog trokuta" poklapaju baš s tri moguće lokacije domusa viteških redova na području Zemlje Svetoga Martina, s položajima Sv. Martina, Sv. Breka te pretpostavljenim položajem kaštela Božjako uz rijeku Zelinu.

Iz spomenute isprave kralja Andrije II. vidi se da je riječ o doista velikome posjedu, u njoj su opisane i granice Zemlje Svetoga Martina. Ukratko: posjed se pružao niz rijeku Zelinu od Donje Zeline na sjeveru do ušća potoka Črnca na jugu, ili možda čak sve do Save kod Oborova i Prevlake. Zapadna je granica išla niz padine Istočne Medvednice do potoka Kašine, uz sesvetske zemlje do Črnca i njime dalje na jug. Istočna je granica bila rijeka Zelina u donjem toku, do Lupoglava, a prema sjeveru rijeka Lonja, s time da je i jedan dio istočno od Lonje pripadao templarima, sve negdje do Prilesja. Bio je to jedan od oko 9000 posjeda koje su širom Europe templari dobivali donacijama pojedinih vlastelina. Svoje su posjede na Zapadu organizirali u provincije, Unutar svake provincije postojala su templarska sjedišta koja su nazivali domus (kuća). Pojedinih sjedištem, kućom, upravljao je preceptor, a područje koje je pripadalo kući nazivali su préceptorat.

Iz sačuvanih dokumenata se vidi da su templari na ovom prostranom posjedu (Zemlji Sv. Martina) imali svoju kuću (domus) koja je bila sjedište njihove organizacijske jedinice, preceptorata Sv. Martina. Nažalost, malobrojni izvori ne pre-

Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Martina. Kapelica Svetih triju kraljeva, južno predvorje

Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Martina. Sjeverni dio temelja, vjerojatno romaničke apside

ciziraju točan položaj domusa pa nam tek preostaje pokušaj njegove ublkacije uzimajući u obzir razne pokazatelje: primjerice, strategiju određenoga doba koja određuje položaj utvrda, trase onodobnih prometnica, kao i hidrografske prilike, sačuvane toponime i predaje u puku, te osobito do danas očuvane objekte te arheološki materijal. Najlogičnijom se nametnula pretpostavka da se kuća nalazila uz crkvu Sv. Martina na Prozorju (Martin Bregu) sjeverno od Dugoga Sela, premda su - kako će se prikazati - bile razmatrane i neke druge lokacije.

Templari su ovim krajem gospodarili nešto dulje od stoljeća. Nakon što je njihov red ukinut 1312. godine - u Hrvatskoj se taj proces odvijao polako i ništa se dramatično nije dogodilo - njihovi su posjedi papinskom odredbom prešli u ruke drugoga, veoma sličnog viteškog reda, ivanovaca.

Ivanovci su u hrvatske krajeve došli gotovo istovremeno kad i templari. Također su od plemstva dobivali velike posjede koje su organizirali u preceptorate. Osnovna je zadaća svakog preceptora bila upravljati posjedima radi stjecanja čim većih prihoda za potrebe reda u Svetoj zemlji. Jedan od preceptorata kojega su ivanovci naslijedili od templara bio je Sv. Martin. Crkva Sv. Martina se u njihovo vrijeme počinje javljati i u povijesnim dokumentima, i to kao *ecclesia beatissimi Martini in possessione cruciferorum* ("crkva blaženoga Martina u posjedu križnika"). Sjedište preceptorata nalazilo se u kući Sv. Martina. Kod ublciranja Ivanovačke kuće pojavljuje se još više nepoznanica, jer mnogi autori smatraju da su ivanovci vremenom sagradili novu kuću, možda nezadovoljni stanjem ili položajem stare templarske kuće.

Dosadašnja proučavanja svetomartinskog preceptorata ponudila su tri moguća odgovora na pitanje ubikacije domusa: ili se nalazio uz crkvu Sv. Martina na Martin-Bregu (Prozorju), ili uz crkvu Sv. Breka u nedalekim Brckovljanima, ili pak na još neutvrđenom položaju kasnijega kaštela Božjako. No pitanje ubikacije je

Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Martina. Kamena nadgrobna ploča pronađena 2002. godine

puno kompleksnije nego što se čini. Je li postojala samo jedna kuća, na samo jednoj lokaciji? Jesu li Ivanovci nastavili život u templarskoj kući, ili su izgradili novu kuću za sebe nakon preuzimanja ovoga posjeda, ili su to učinili naknadno s približavanjem turske opasnosti? Jesu li možda još templari (već nakon tatarske provala godine 1241.) promijenili položaj kuće...? Kako je domus uopće izgledao? Iako su, općenito gledano, templari na Zapadu uglavnom imali miroljubiv zemljoradnički karakter, postoje iznimke. Kao, primjerice, na jugu Francuske ili u sjevernoj Toskani, tako smo i na području Hrvatske suočeni s izrazitom potrebom za obrambenim sustavima u templarsko doba. Ta se potreba još pojačala nakon što su njihove posjede naslijedili Ivanovci. Stoga i na Zemlji Sv. Martina možemo računati s nekim vidom templarskoga utvrđenja. Pri tome valja znati da je ono što se u izvorima naziva kaštel, u stvari često mogla biti i samo malo solidnije građena kula, a možda čak i dobro utvrđen toranj crkve.

Ne bi li se pronašli odgovori na neka od navedenih pitanja, Institut za arheologiju od 2002. godine provodi sustavna arheološka istraživanja crkve Sv. Martina i njene okolice. Željelo se provjeriti je li se crkva posvećena sv. Martinu doista i u templarsko vrijeme nalazila na Martin-Bregu, na položaju s izvrsnim pregledom okolice, te utvrditi, ako je moguće, je li se uz crkvu nalazilo i sjedište (domus) viteških redova.

Stara, ruševna crkva je jednobrodna, s nešto užim, danas trostrano završenim svetištem. Krajem 17. stoljeća pred zapadnim pročeljem dozidan joj je zvonik. Stanje crkvenih ruševina izuzetno je loše. Crkva nije posve pravilno orijentirana u smjeru istok-zapad. Otklonjena je za oko 24° prema pravcu jugozapad-sjeveroistok. Unutrašnje dimenzije svetišta crkve su 9 m (dužina, do početka broda) x 6 m (širina), a broda oko 12,18 m (dužina) x oko 8,25 (širina). Zidovi su debljine oko 100 cm.

Crkva Sv. Brcka u Brckovljanima

U dosadašnjim su istraživanjima otkriveni tragovi više faza gradnji i dogradnji crkve. Pronađeni su ostatci dviju sakristija (starije, južne i mlađe, sjeverne) te dviju bočnih kapelica koje se spominju u dokumentima, Sv. trlju kraljeva (južne) i Sv. Barbare (sjeverne). Unutar sjevernih dogradnji (sakristije i kapelice) uočene su i pojedine starije, prostorno manje strukture. Uslijed brojnih potresa, pretpostavljenih ratnih razaranja ali i klizanja terena, zidovi su na mnogim mjestima popucali pa su temelji bili ojačavani dodatnim, čvršćim temeljenjem. Utvrđeno je kako danas vidljiva crkvena građevina, čija je jezgra nastala tijekom druge polovice 15. stoljeća u kasnogotičkome stilu, leži na starijim, također gotičkim temeljima crkve s potpornjima oko poligonalnog svetišta, koju su vjerojatno gradili ivanovci, ali i da ti temelji, barem jednim dijelom (konkretno je riječ o temeljima poligonalnog svetišta s potpornjacima) leže na još starijim temeljima najvjerojatnije romaničke apside.

Dosadašnja istraživanja još uvijek nisu pouzdano odgovorila je li se templarski domus nalazio na ovome položaju, dok smo tragove ivanovačke kuće možda ipak otkrili, kako će se vidjeti niže u tekstu. Georadarska istraživanja pojedinih dijelova platoa na kojemu je crkva podignuta, nisu otkrila postojanje druge kamene gradnje u blizini crkve. Na arheološki istraživanome području do sada je istraženo 238 grobova i kosturnica, čiji su ukopi tijekom dugog vremenskog perioda u velikoj mjeri oštetili, odnosno uništili, starije slojeve. Tako se u zapunama mlađih grobova nerijetko nailazi na fragmente starije keramike, uključujući i nekoliko ulomaka rimske pa i prapovijesne keramike.

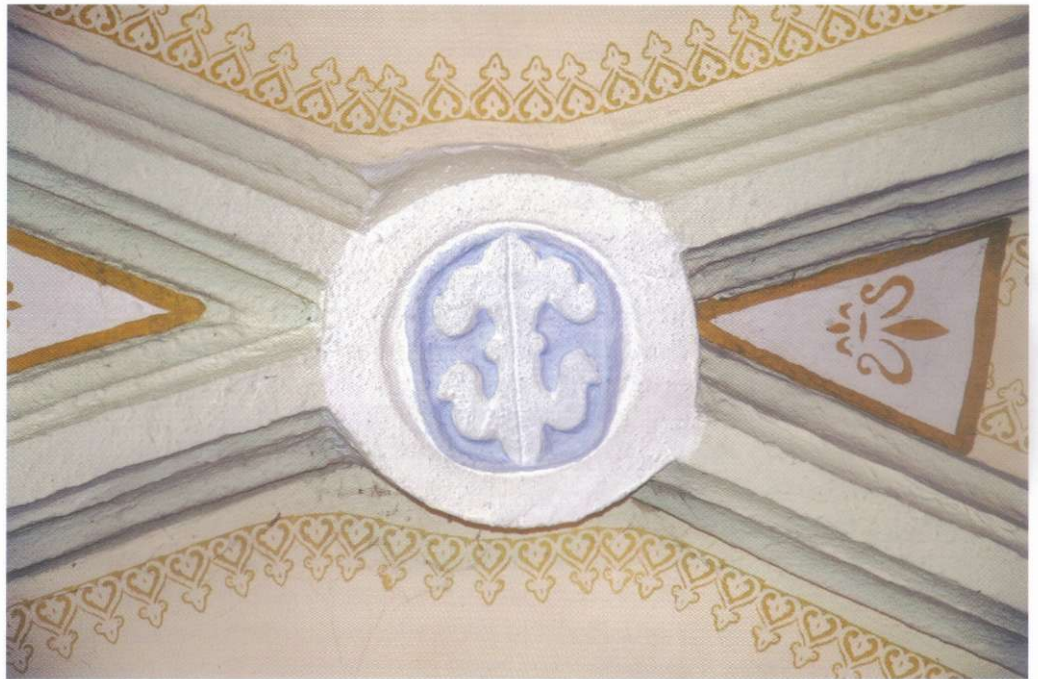
Crkva Sv. Brcka, kapitel, vjerojatno druga polovica 13. stoljeća

Od starijih je faza crkve utvrđenih u arheološkim iskopavanjima najuočljivija gotička faza, građena u doba ivanovaca. Prigodom gradnje gotičke crkve svetište je bilo, baš kao i danas, poligonalno završeno, a na lomovima zaključnoga zida bili su izvana sagrađeni potpornjaci (kontrafort). Njih nema na kasnogotičkome svetištu koje je sačuvano do danas. To je tipičan oblik gotičke crkve. Nađeno je više grobova presječenih gradnjom gotičke apside. U to je vrijeme sjeverno uz crkveni brod bila dozidana neka prostorija koja je svojedobno izgorjela. Naime, unutar zidova u mlađe vrijeme dozidane bočne kapele Sv. Barbare uočen je sloj gorenja koji postavlja pred Istraživače pitanje: što je to gorijelo i kada? U sloju crvene zapečene zemlje uz puno čavala koji su možda preostali od drvene konstrukcije krova, nađeni su i brojni ulomci keramičkih, neglaziranih kalja. To su vrlo rani oblici pećnjaka, kakvi se i inače javljaju u ovim krajevima u 14. i 15. stoljeću. Ovi su pećnjaci kao nalaz izuzetno zanimljivi kako zbog pomoći prigodom datiranja požara tako i zbog mjesta njihova pronalaska. Nalazili su se u nekoj prostoriji prizidanoj uz samu crkvu Sv. Martina. Koja se to prostorija grijala? Je li to bio župni dvor župe koja se spominje već od 1334. godine? Ili je to ipak bio ivanovački domus? Ukoliko su Ivanovci doista sredinom 15. stoljeća domus zamijenili kaštelom, ukazuje li navedeni sloj gorenja na eventualno napuštanje ivanovačkoga domusa, prislonjenoga uz crkvu na Martin-Bregu? Je li se već i u templarsko doba domus nalazio na istom tom mjestu, ali su mu tragovi uništeni višestoljetnim ukopavanjem, prisutnom na ovom lokalitetu? Pitanja se ponovno množe...

Još nam poneki sitni, pokretni nalazi svjedoče o srednjovjekovnim aktivnostima na lokalitetu u vrijeme kada su ovom Zemljom gospodarili vitezovi ivanovci. Uz ulomke gotičke arhitekture pronađene u urušenjima, vrijedi spomenuti i novce

Crkva Sv. Brcka, zaglavni kamen u svodu svetišta, vjerojatno druga polovica 13. stoljeća

kovane za kralja Žigmunda (1387. - 1437.), te pfenige iz sredine 15. stoljeća koji su pronađeni između oltarne baze i starijeg zida otkrivenoga u sjevernoj sakristiji. Ipak, osobitu pažnju privlači vrlo dobro očuvan srebrni banovac, pronađen u jednoj grobnoj zapunji, u mlađoj sakristiji. Na njegovoj je poleđini prikazana kuna u trku, a po obodu teče natpis *MONETA REGIS P(RO) SCLAVONIA*. Radi se o dobro sačuvanom primjerku banskog ili zagrebačkog denara, najljepšega hrvatskoga srednjovjekovnog novca i jednoga od najljepših i tehnološki najkvalitetnijih novaca slavenskih naroda uopće. Slavonske su banovce počeli kovati nedugo nakon mongolskoga pustošenja, vjerojatno oko 1250. godine. Kovali su se od srebreničkoga srebra, isprva u Pakracu, a od 1260. u Zagrebu. Kovani su do zadnje četvrtine 14. stoljeća, no i dalje su bili u uporabi. Naš je primjerak, sudeći prema tipološkim karakteristikama, bio iskovan za vladavine kralja Karla I. Roberta i bana Stjepana IV. Babonića, dakle između 1310. i 1316. godine. Upravo u vrijeme kada ivanovci u posjedu Zemlje svetoga Martina nasljeđuju templare!

Promotrimo li ostatke ivanovačke crkve, uočiti ćemo zanimljiv detalj: temelji obaju potpornjaka na kraju gotičkoga svetišta slične su širine, ali je onaj sjeveroistočni otprilike upola kraći. To je stoga što se između njega i zida crkve nalazi, na istoj dubini kao i temelji potpornjaka, temelj starijega svetišta crkve. Veći dio širine toga temelja, koji je bio znatno deblji od zidova kasnijega gotičkoga svetišta, iskorišten je za temeljenje toga zida još u gotici. A onaj dio starijega temelja na koji zid svetišta nije legao, iskorišten je za temeljenje potpornjaka. Vidljivo je, dakle, da je gotičko svetište barem djelomično sjelo na starije temelje, gotovo sigurno još romaničke apside, čiji su ostaci pronađeni ispod zaključnog zida svetišta. Romanička apside nije bila istoga tlocrta kao današnja, premda još nije sasvim jasan njen oblik. Debljina otkrivenoga temelja, koja u njegovu sjevernom segmentu iznosi čak više od dva metra, ide u prilog pretpostavci kako je bila riječ o svojevrsnoj crkvi tvrđavi, a njegova dotacija smješta ju u templarsko vrijeme.

Crkva Sv. Breka, detalj svetišta sa konzolama, vjerojatno druga polovica 13. stoljeća

Sjeverno od svetišta otkriveni su zidovi građeni opekom formata tipičnog za 13. stoljeće. Uz jedan takav zid pronađena je prislonjena kamena baza, vjerojatno za oltar. Iza nje je pronađeno više primjeraka kovanoga novca, možda popadalih iza oltara. Oni nam govore da je baza nastala prije sredine 15. stoljeća. Sam je zid, čini se, bitno stariji jer je vidljivo da mu je mnogo pliće temeljena baza naknadno prizidana. Ostaje otvoreno pitanje je li riječ o romaničkome zidu ili je kasnije, u gotici, prigodom zidanja sekundarno uporabljena opeka nekoga srušenoga romaničkog objekta. I u zidu današnje ruševne crkve mogu se primijetiti ogromni kameni blokovi te skupocjeni pločasti kameni materijal. To govori o iznimno jakom investitoru ranije porušenog zdanja. Ako se ne radi još o antičkim blokovima, čini se kako se ti blokovi i pločasti kameni materijal mogu povezati s templarskim redom. Da ovo nije oduvijek bila obična seoska župna crkva, upućuje i nalaz ulomka oltarne menze u kojoj se nalazio otvor za čuvanje moći, izrađen od skupocjenog mramora.

Ipak, o templarskoj prisutnosti najrječitije svjedoči nalaz kamene nadgrobne ploče, najdojmljiviji nalaz iz templarskoga vremena do sada pronađen na lokalitetu. Ploča je pronađena izlomljena - sačuvan je njezin gornji dio prelomljen u dva dijela, a donji dio nedostaje. Dimenzije sačuvanih dijelova zajedno su: 72 (širina) x 107 (dužina) x 10-13 (visina/debljina) cm. U ploču je plitko uklesan štit i preko njega srednjovjekovni mač, a cijelim je rubom ploče izvedena bordura. Ploča je sekundarno postavljena na noviji grob. Nažalost, ne možemo znati odakle je ploča uzeta, odnosno gdje se nalazio grob koji je prvo prekrivala i za koji je bila rađena. Možda i nije bila na podu crkve, jer na njoj nema znatnijih tragova izlivanja, pa je moguće da je bila postavljena negdje uspravno. Oblik mača i koncepcija štita, kao i način urezivanja u kamen, ukazuju da je ploča nastala najvjerojatnije na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće. Prikaz mača je suviše stiliziran, s premalo detalja, ali i nedovoljno čitak da bismo mu mogli preciznije odrediti tip. Ipak, oblik glavice mača, ravna križnica te jednako široko sječivo uklapaju se u ovakvu dataciju. Zanimljiva je uporaba motiva mača na mjestu na kojem se na sličnim nadgrobničkim pločama uglavnom nalazi križ. Mač svojim oblikom i podsjeća na križ, ali nas također asocira na viteške redove, specifičnu pojavu srednjega vijeka, koji su se pomoću mača "borili za Krista". Motivi mača i štita često se javljaju na nadgrobnicima plemstva srednjega vijeka, kao i na mnogim stećcima. Ipak, najbliži prikaz mača našem, i po motivu i po načinu klesanja, nalazimo na templarskoj nadgrobnoj ploči u njihovom portugalskom sjedištu u Tomaru, što učvršćuje pretpostavku da se i na Martin-Bregu radi o templarskoj ostavštini.

O postojanju starije, predtemplarske crkve te vjerojatno i groblja oko nje najzornije nam svjedoče vrijedni iako malobrojni nalazi pronađeni u zapunama pojedinih mlađih grobova. To su ulomci srebrnih karičica sa završecima raskucanima u obliku slova S. Riječ je o nakitu koji je tipičan za bjelobrdsku kulturu koja je od sredine 10. do početka 13. stoljeća zahvaćala široki prostor od Slavonije do južne Slovačke, od jugoistočne Austrije do zapadne Rumunjske. S-karičica, kako se ta vrsta nalaza naziva, bila je dio nošnje i muškaraca i žena. Najčešće se nosila upletena u kosu ili zataknuća za traku u kosi. Budući da su svi primjerci pronađeni u zapunama grobova, možemo pretpostaviti da su tamo najvjerojatnije dospjele prekopavanjem starijih grobnih ukopa, odnosno da potječu iz uništenih grobova, možda i s kraja 12. stoljeća. Osim u grobljima na redove bjelobrdsčkoga kulturnog kruga, S-karičice su česte i u grobovima oko crkava u 12. i 13. stoljeću (Bona 1978), što bi mogao biti slučaj i na martinbreškom lokalitetu.

Ne može se raspravljati o templarskoj nazočnosti u ovim krajevima a de se ne spomene još jedna crkva - ona Sv. Breka u nedalekim Brckovljanima. O vezi ovih dviju crkava, kako je već napomenuto, svjedoči i odabir sv. Brikcija (Breka), nasljednika Martinovog na biskupskoj stolici u Toursu, za titulara³. I ona se nalazila unutar granica Zemlje svetoga Martina. Vrlo slično je srednjovjekovno smještena na brežuljku koji dominira krajem. Ne navodi se, za razliku od Sv. Martina, u prvome sačuvanom popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine, već se prvi puta u pisanim izvorima javlja tek u popisu župa iz 1501. godine kada su obje ove crkve navedene zajedno: Sanctorum Bricii et Martini in Bosyako. To nikako ne znači da crkva nije starija, već da ranije (1334. godine) nije bila župna. Sv. Martin se navodi već i u tom prvom popisu uz oznaku da je in possessione eruciferorum, "u posjedu križnika". I to je jedan od razloga zašto su neki istraživači (osobito povjesničari umjetnosti) pretpostavili da se u Brckovljanima nalazila ivanovačka, a možda čak i templarska kuća, a da je crkva Sv. Breka bila prvotno njihova interna, redovnička. Drugi su im argumenti za takvu pretpostavku u svetištu crkve očuvani romanički prozori, zanimljivi kapiteli geometrijskih motiva te, osobito, dva okrugla zaglavna kamena. Na njima su u niskom reljefu isklesani zrcalno postavljeni ljiljani. Pojedini autori smatraju da se radi o heraldički koncipiranome motivu koji podsjeća na ivanovački grb, točnije na grb čitavog priorata ivanovaca za Ugarsku i Hrvatsku te prema tome svod u crkvi datiraju od sredine 14. do kraja 15. stoljeća.

Povjesničar umjetnosti Vladimir P. Goss, pak, dekorativno kamenje iz crkve Sv. Breka stavlja u širi kontekst "templarske umjetnosti" u Europi, poglavito u Francuskoj. Prema tom su mišljenju i rozete, a osobito ljiljani kao simboli Marijinog djevičanstva, nedvojbeno povezani s viteškim redovima, naročito s templarima, od kojih su te iste motive mogli preuzeti i ivanovci. Štoviše, on smatra da je svetište ove crkve najcjelovitije sačuvan interijer neke viteške crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, premda se slažu da je ona morala doživjeti mnoge obnove. On pretpostavlja da su crkvu gradili ili obnavljali još templari. Pomišljalo se ranije čak i na mogućnost da je ovo bila prvotna crkva Sv. Martina. Nažalost, nikakva arheološka istraživanja tog lokaliteta nisu vršena pa ne možemo ni potvrditi a ni odbaciti ove pretpostavke, kao što jedino možemo i ovaj položaj uzeti u razmatranje kada razmišljamo o ubicaciji templarskoga pa osobito potom ivanovačkoga domusa.

Treća pozicija na kojoj su pojedini povjesničari smatrali da treba tražiti domus viteških redova nalazi se negdje uz rijeku Zelinu, na mjestu gdje je kasnije sagrađen kaštel Božjako uz koji se potom razvilo i naselje Božjakovina. Na tu mogućnost ukazuju razne indicije (detaljnije u Belaj J. 2009).

Ova je mogućnost osobito realna kada razmišljamo o vremenu turskih upada dok su ovim područjem još upravljali ivanovci. Možemo zamisliti da je, zbog promjene ratne taktike uslijed pojave artiljerije, građen novi domus na novom položaju: u nizini, kako bi ga se moglo opasati zemljanim bedemima koji bolje apsorbiraju topovsku paljbu. Zanimljivo da ni ovom kaštelu danas nema traga, a ne postoje čak ni predaje o mjestu gdje je nekoć mogao stajati ovaj objekt koji su Turci, zajedno s naseljem, uništili krajem 16. stoljeća.

Vidljivo je kako osnovni problem ubikacije templarskog i ivanovačkoga domusa proizlazi iz nedostatka, odnosno nedovoljne rječitosti povijesnih izvora koji, sasvim logično, ne preciziraju njegov položaj koji je tada upućenima bio dobro

3 Sličan bliski prostorni odnos ova dva sveca zabilježen je i drugdje, primjerice na Kalniku.

poznat, Domus je vjerojatno stradao još u turskim pustošenjima ovih područja, a uspomena na njega je nestala.

Do sada je arheološki istraživana samo jedan od tri vjerojatna položaja. Templarski domus još nije pronađen, ili barem nije prepoznat. Pitanje je je li u požaru stradala prostorija prizidana sjeverno uz crkvu Sv. Martina bila ivanovački domus. Susreli smo se, naime, s istim problemom prisutnim i na drugim lokalitetima gdje je kontinuitet ukopavanja grobova nastavljen do u novi vijek.

Odabrana literatura

BELAJ, Juraj (2007): *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina. Pučko otvoreno učilište Dugo Selo*

BELAJ, Juraj (2009): *Martin-Breg između poganstva i kršćanstva. Studia ethnologica Croatica, vol. 21 (u pripremi).*

BELAJ, Vitomir (2007): *Hod kroz godinu. Zagreb: Golden Marketing.*

DOBRONIĆ, Lelja (2002): *Templari i ivanovci u Hrvatskoj. Zagreb: Dom i svijet.*

GOSS, Vladimir Peter (2006): *Military Orders between Sava and Drava Rivers - Sculpture. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 30:51-65.*

HORVAT, Rudolf (1931): *Crkva sv. Martina u Prozorju, 1209-1900. Croatia sacra 1:293-308.*

HORVAT, Zorislav (1972): *Crkva sv. Martina na Prozorju. Vijesti konzervatora i muzealaca Hrvatske, br. 3:3-11.*

PLETERSKI, Andrej (1996): *Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. Zgodovinski časopis, 50:163-185.*

Templars and Hospitallers at the Land of St. Martin

The mythical worldview of ancient Croats involves three supreme deities - Perun the Thunderer, his opponent, Veles the Snake, and the Great Mother - Mokoš. The relationships among those three deities were projected upon the environment in the form of triangles. One such triangle is formed by the Martin Breg (Perun), Veleševac (Veles) and Trebovec (Mokoš). Another such triangle is made by the Martin Breg, the hill with the church of St. Brcko, and Božjakovina on the right bank of the Old Zelina. Two churches were built there already in the Romanesque times, of St Martin and St. Brcko.

The Templars received the large estate of St. Martin from King Andrew II in 1209 or a little earlier. The church of St. Martin had stood there already before the arrival of the Templars. It may have been built as early as the 9th century. The Templars built their headquarters, the *domus*, at the land of St. Martin, but its exact location still remains unknown.

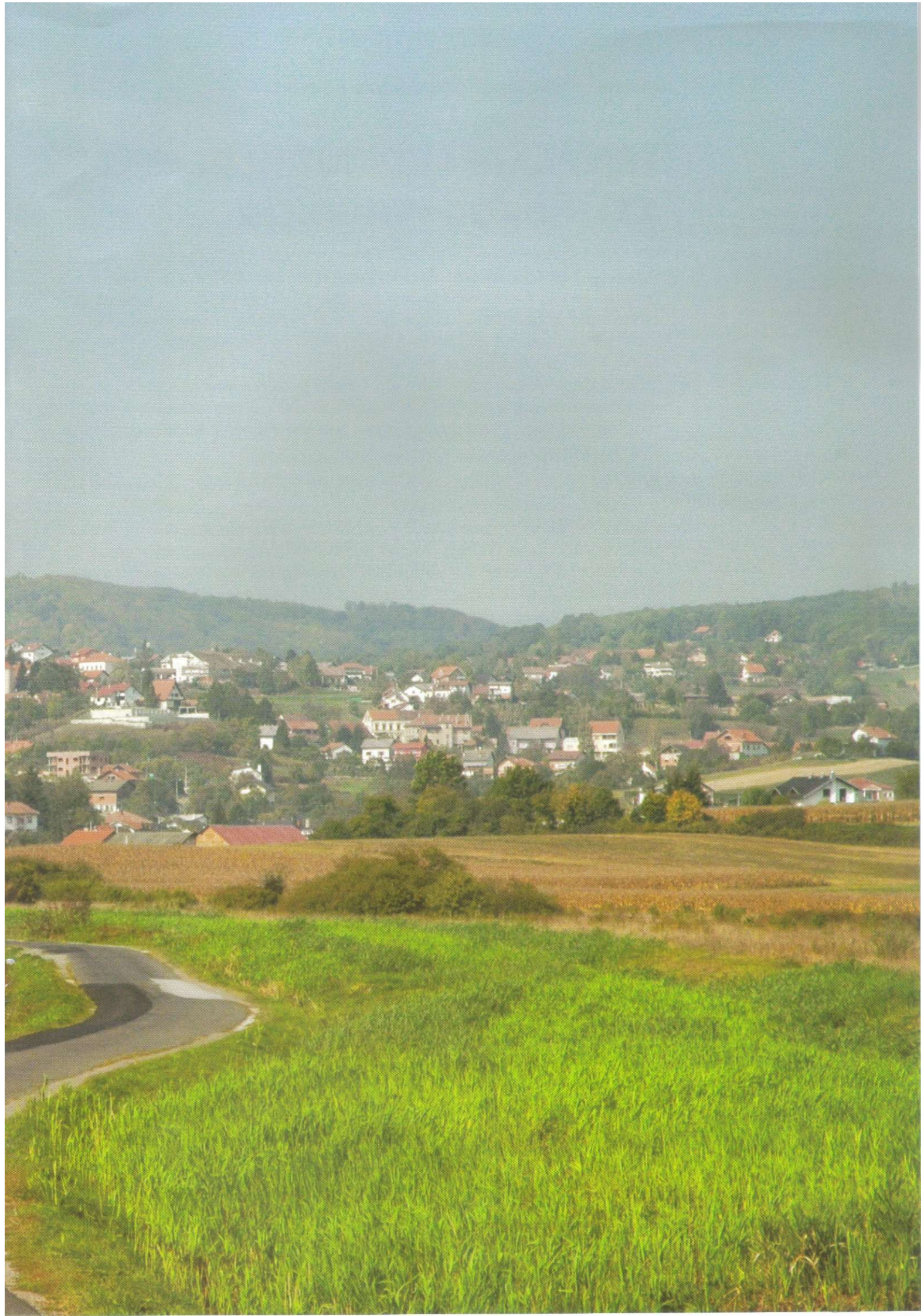
The Institute of Archeology in Zagreb has been conducting investigations at the site since 2002. Numerous new facts about the building history of the church, the cemetery surrounding it and the adjacent buildings have emerged. The most evident phase of the church is the Gothic from the time of the Hospitallers (14th ct.). 238 tombs belonging to the Bijelo Brdo culture (10th - 13th ct.) have been investigated. The Templar presence is testified by a tombstone with a decorative edge and bearing an engraving of a shield and a sword. The plaque was probably made at the end of the 13th or the beginning of the 14th ct.

Future investigations of the Templars and Hospitallers on the land of St. Martin would concentrate on the church of St. Brcko (Brixius) which incorporates numerous Romanesque and Gothic elements.

Slika str. 28 - 29,

Zelinsko prigorje, središnji dio s panoramom Sv. Ivana Zeline. Pogled od Novog Mjesta

TEMPLARI I KULTURNI PEJSAŽ ZELINSKOG PRIGORJA

Putujemo li uz Sovu prema zapadu, bilo danas, bilo pred tisuću ili pet tisuća godina, negdje kod Ivanića ukazat će nam na zapadnom nebu kuće panonsko-savijskih bogova. Strše puput otoka nad morskom pučinom, jasne plave prizmatične mase na još plavljem nebu. Medvednica, Ivanščica, Kalnik. Kod Ivanje Reke međuprostor se popunjava: iz ravnice sad se dižu i manje, oštre izrasline poput niskog zastora između i ispred gorskih velikana. Taj koloplet nevisokih ali izvanredno dramatičnih i divljih zubaca, padina i usjeklina je Istočna Medvednica. Njen krajnji sjeverni potez na clsmontanskoj, Savusovoj strani, je Zelinsko prigorje.

Sakrio se taj sjeverni dio naše Submontane iza bedema niskih, ali čvrstih greda između tri vodotoka što teku, ugrubo, od sjevera prema jugu: Glogovnica, Lonja i Zelina. Uz njih su od pamtivijeka prolazile važne prometnice, koje su Rimljani kodificirali kao ceste od Petovija do Andautonije, iz Norika i istočnih Alpa u Panoniju i Dalmaciju, odnosno srednji vijek kao Magnae viae, Execituales ili regis Colommanni, koje se susreću i isprepliću baš ovdje u staroj Pannonija Saviji, da bi krenule niz Savus na Istok ili dalje na jug do prešumnog mora.

Osiguralo se Zelinsko prigorje s tri prirodna bedema i dva opkopa, da bi se kad jednom stignemo do bokova Gore, na njih pod pravim kutem spojio sistem uskih i strmih grebena iznad korita potoka, pritoka Zeline i Lonje, koje su od pamtivijeka slijedili putevi i staze u Transmontanu iza prostranih pleća Medvednice, najisturenijeg bedema tvrđave Srednje Europe. Nije Zagreb slučajno postao glavni grad dijela svijeta koji su te ceste spajale u jedno, niti je Sv. Ivan Zelina slučajno postao jedino drugo značajnije naselje Zagrebačkog prigorja. Veliki grad pod velikim brdom, lokalno trgovište pod njenim niskim sjevernim izdancima, na sigurnom brežuljku odkuda se lijepo vidi tko dolazi s juga, istoka i sjevera, odakle je lak pristup lonjskoj ravnici, i već navedenom longitudinalnom sustavu prometnica, a isto tako i ulascima u Goru, putu u Transmontanu. Ispod brežuljka njive i oranice, iza, u već spominjanim strmim dolinama trsje i voćnjaci; dalje šume - ogrijev, hrana, voda, sunce, sirovine, i zbijeg u slučaju opasnosti. Zađemo li u neke od tih džepova u njedrima Gore, do Psarjeva, Nespeša, Velike Gore, Žitomira, Globočeca, Curkovca, shvaćamo da je naš predak u tim gorskim sijenima bio zaštićen od svijeta kao na nekom neotkrivenom polinezijskom otoku. A kad se zaželio svijeta, kad se zaželio bogova, za pola sata bio je na starom dvoru nad Žitomirom, ili kod kapele Sv. Barbare koja je nekoć resila hrbat Barbarišče iznad Prepolnog, ili na poput lakta isturenom šiljku sjeverno od Bisaga, koji nosi ime donjopanonskog kneza 9. stoljeća - Koeilj - i pred očima otvarao mu se svijet: sveta gora Ivanščica, Kalnik, Topličko gorje, a iza ovih lanci i doline sve do dalekih Alpa. Taj prirodni pejzaž odredio je kulturni pejzaž Zelinskog prigorja. Jer kulturni je pejzaž zbir svih ljudskih intervencija u prirodni pejzaž, kako materijalnih tako i duhovnih. Određen je ljudskim potrebama, ali i odvagan ljudskim okom i rukom, osjećajem i nagonom za prepoznavanje, osmišljavanje i izražavanje vlastite prisutnosti u okolišu. Slika nas u našem, spoznatom i prepoznatom svijetu.

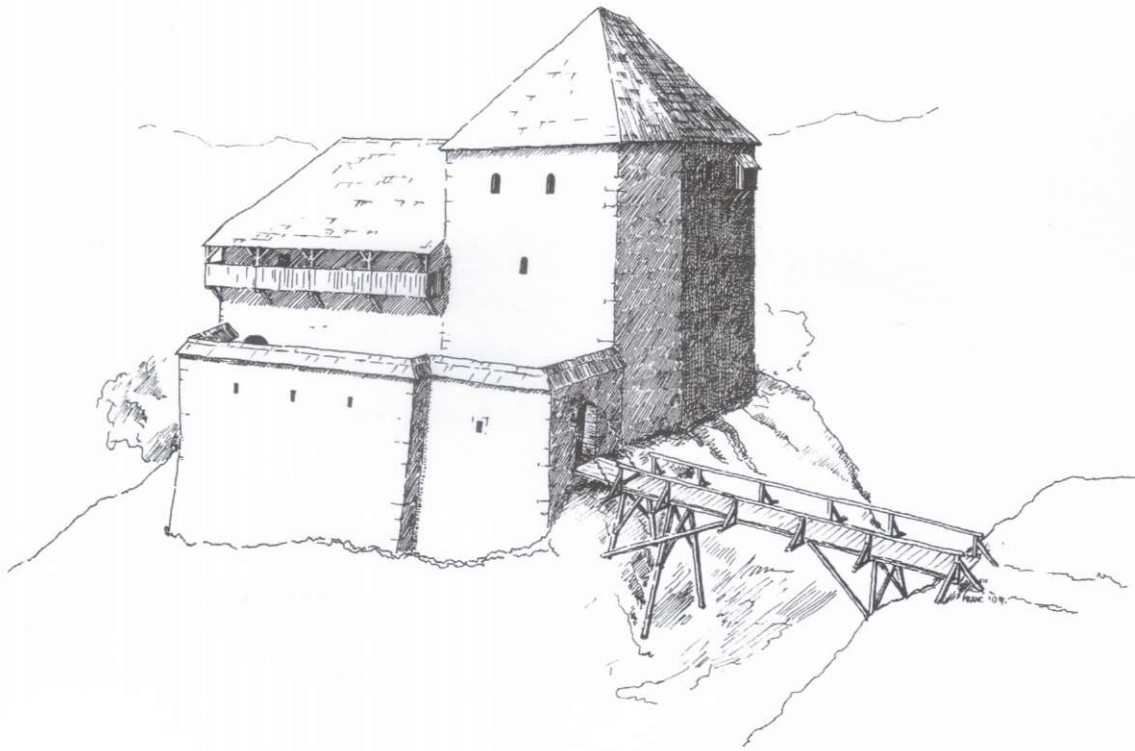

Crkva Sv. Nikole u Donjoj Zelini

U taj maleni i dobro uređeni svijet istočne Medvednice 1209. godine stiže kao novi kozmopolitski čimbenik viteški red templara, O njima I njihovoj pojavi na «Zemlji Sv. Martina» opsežnije piše u svom prilogu Juraj Belaj. Nije čudo da je Andrija II. dodijelio križarima gredu Zemlje Sv. Martina - Prozorja i Brckovljana - jer ta nadzire prevažnu prometnicu iz središta karpatskog bazena, preko Drave Kolničkim i Zagrebačkim prigorjem i sve dalje do mora. Iza leđa, u močvarnoj ravnici Lonje templar je nadzirao onaj drugi važni put do Drave I u Istočne Alpe. Između potoka i mlaka, na manjim uzvisinama i gredicama, naslijedio je jedan sasvim sigurno raniji sustav ljudske prisutnosti - obrade i obrane zemlje. Njegova pravna prisutnost prostirala se do grede nad zapadnim krajem lonjske ravnice. No njegovo se kulturno prisustvo osjetilo zacijelo I iza te upravne barijere.

Koga i što su templari 1209. godine zatekli između Zemlje Sv, Martina i hrpta istočne Medvednice, između Kociljevog šiljka na sjeveru i brežuljaka Paukovca, Križevčeca i Ladomera na jugu? Zatekli su narod koji se ovamo doselio u mračnim vjekovima, koji je zasigurno nasilno zasjeo na zemlju svojih romani- ziranih prethodnika, iako se sasvim sigurno s njima i stapao i živio u suživotu, kao što govori kontinuitet života na Kozelinu (Kuzelinu), velikom tvrđavno-naseoblnskom kompleksu na istaknutom brijegu tek korak dva na zapad od naših imaginarnih granica Zelinskog prigorja. Pa tako I tradicija posvete tajnovitih ostataka na Kladeščici, koji nose Ime svetih vrača, sv. Kuzme i Damjana, posebnih zaštitnika cara Justinlana. Da II su ti «naši» došli u 7. stoljeću ili kao iverje naroda u okviru pohoda Karla Velikog protiv Avara oko 800. godine? Za neke znamo otkuda dolaze: Moravci koji velikim dijelom nastavaju gorski dio ovoga prostora dolaze iz Moravske, te Moravu zamjenjuju potokom Moravčakom. Duljebi ostavljaju

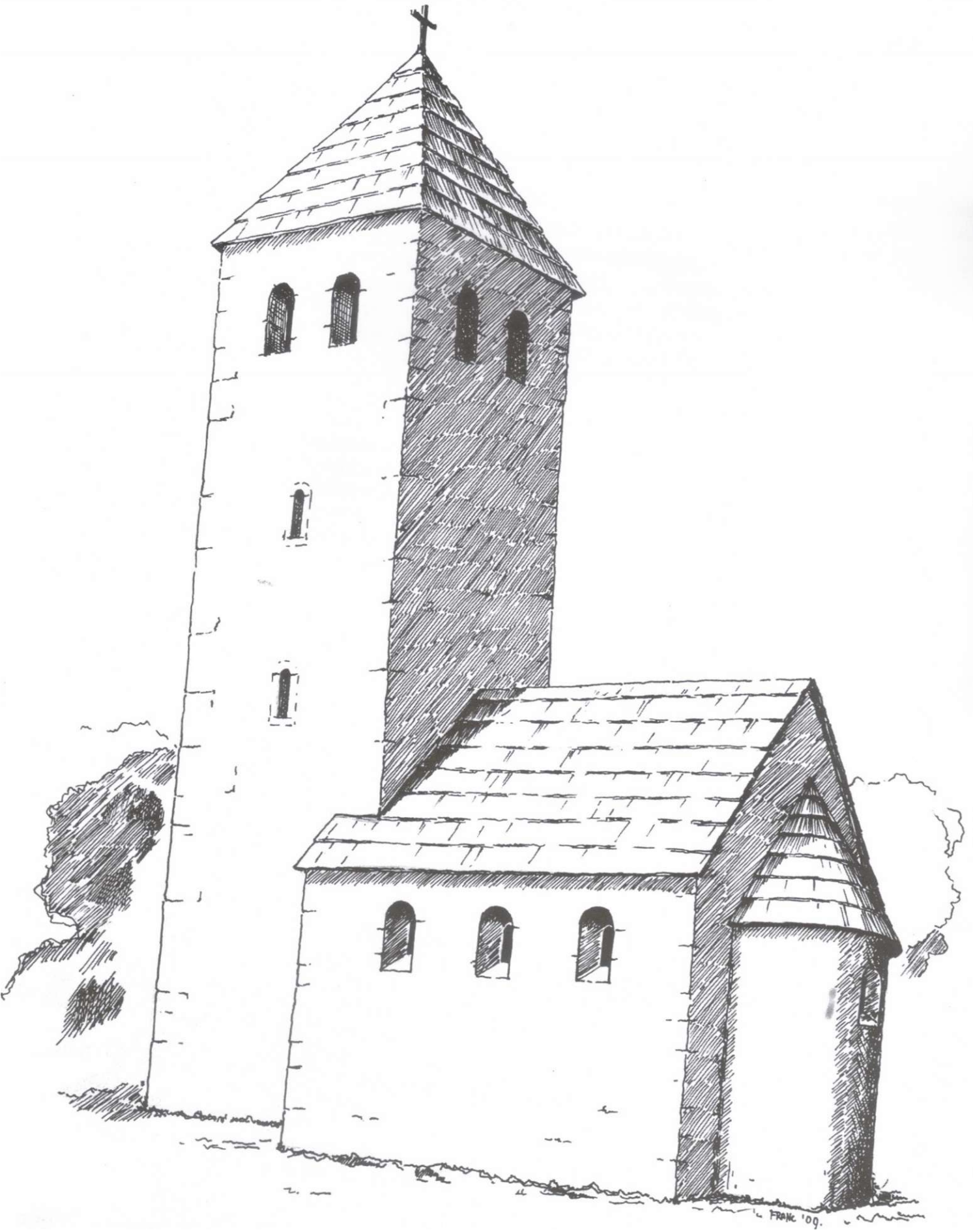
Castrum Zelina, 13. stoljeće. Crtež mogućeg izgleda prema rekonstrukciji Mladena Houške nacrtao Franjo Lanović

svoj trag uz Lonju uz zavojiti Dulepski potok i u selu Dulepskoj. Stižu iz Češke i s Buga. Nešto dalje na istok, ne daleko od našeg područja, smješta se skupina (G) lupogalva iz Šleske. Na istok Europe podsjeća i Žitomir i Bu(di)njak, nerijetko ime istaknutih brežuljaka, s utvrdom ili svetištem (na Budinjaku u Žumberku Morena Želle upravo istražuje ostatke oveće četveroliske zgrade), a u bjeloruskom folkloru tako se zove sklonište Velesa Zmije kad ga Perun Gromovnik bije munjom. A da ga nije bio i na Bijeniku na dohvat Prepolnog? Vladimir Sokol je povezao ime Kuzolin sa staroslavneskim običajima, a ime, ako ga čitamo kao Kozolln, nalazi analogiju u Poljskoj gdje se u znanosti povezuje s kozom i njenom još neobjašnjenom ulogom u staroslavenskoj mitologiji. Juraj Belaj je pokazao kako se Sv. Martin, dakle središte Zemlje Sv. Martina u Prozorju nad Dugim Selom, veže u veliki ranoslavenski sveti trokut kakvi su danas poznati iz gotovo svih krajeva Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja. Ovo bi sve govorilo da su se naši preci ovamo doselili dosta rano i proveli koje stoljeće prije prihvaćanja kršćanstva, budući da su ostavili jak pečat svojih lingvističkih i vjerskih tradicija u prigorskom pejzažu. Možda su ipak zatim i manje skupine stigle kad se pročulo da Karlo traži vojnike za rat protiv Avara, koji bi naravno i naslijedili avarske posjede.

U 9. stoljeću ovaj kraj je zacijelo pod nadzorom vladara Donje Panonije, dakle zapadnog dijela Karpatskog bazena ali i našeg Međuriječja što bi se moglo zaključiti i bez brda Koclj. U ta vremena vjerojatno sežu i korjeni jednog od ključnih političkih činbenika Zelinskog Prigorja, komitata Moravče (točnije vjerojatno Moravce, Moravci) sa središtem u dolini potoka Moravčaka, uz koji prolazi

najbolji prijelaz u Zagorje, preko sedla u Prepolnom, pa dalje u srce Zagorja prema Mariji Bistrici ili Konjščini. Ovdje zasada oprezno, no ne bez razloga, Mladen Houška smješta na izdvojenom brežuljku iznad izvora Moravčaka stari i dosada nikad sigurno locirani grad Moravce. Položaj je sjajan, na strateškom izdanku iznad izvora, a zaštićen je polukrugom viših humova. Takvi «polulonci» najtraženiji su za smještaj ključnih ranosrednjovjekovnih utvrda, jer spajaju nedostupnost s nadzorom šireg područja, na kojem se nalazi voda i ostali izvori života. Ostaci, možda tesanog kamena nađeni su uz obronke brežuljka što potiče na daljnja istraživanja. Na isto ukazuje još jedan položaj, nizvodno, na savršeno zaštićenoj uzvisini na uskoj gredi s koje se nadzire Komin i ulaz u dolinu Moravčaka, Brijeg na kojem još uvijek stoji pregršt kuća zove se, kao i zaselak, Trem, a spominje se 1412. godine. Dosada smo obradili pet takvih «Trema» u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Trem znači veliku zgradu od balvana, reprezentativnu zgradu, čak s tornjem, a značenje je blisko riječima «hram» i «kremi». Dominantni i strateški položaji dosada zapaženih «Tremova» ukazuju da su u njima možda nekoć stajali dvori mjesnog starohrvatskog vlastelina, ukratko političkog čelnika, župana. Kako dolina Moravčaka nadzire najbolji prijelaz u Zagorje, kako se uz mjesto mogućeg starog grada nalazi mitološki toponim «Bijenik», kako se nad Moravčakom na zapad diže greben Barbarišča koji je vjerojatno sveta točka u pejzažu od pamtivijeka, to nam dolina ovoga potoka otvara lijepe mogućnosti budućih istraživanja.

Drugi važni geopolitički čimbenik je zagrebačka crkva. Prema dokumentu koji se danas datira u 1185. godinu, biskup Prodan (ca. 1172.-ca. 1185.) je kupio posjede Glogovnicu, Zelinu i Novi, te prvog poklonio templarima, a druge zagrebačkim kanonicima. Postoje mišljenja daje Prodan I sam pripadao viteškom redu Templara, a također da se bavio građenjem zapadnog dijela zagrebačke katedrale. Ovdje možda imamo prvu vezu Zeline s vitezovima-redovnicima, ali i s jakim kulturnim i umjetničkim središtem, Zagrebom, gdje se gradi monumentalna romanička katedrala. Između 1185. i 1237. godine kada biskup Stjepan II. (1225.-1247.) mijenja s kanonicima Zelinu za Podgorje pod Plešivicom, vjerojatno se znatno promijenio i kulturni pejzaž zelinskog kraja. Stjepan II. je velika politička, vjerska i nadasve kulturna ličnost srednjovjekovne Pannonije Savije i njegovu suradnju na svim tim poljima s hercegom Kolomanom (1226.-1241.) obradili smo opsežno u drugim prigodama. U doba kad se u cijelom kraljevstvu Krune Sv. Stjepana intenzivno gradi, kad se udomaćuje novi stil francuske gotike, kad se u zapadnom međurječju stvaraju Čazma, Medvedgrad i dovršava romanička katedrala u Zagrebu, a Stjepan II. se spominje kao graditelj mnogih crkava, može se s dosta sigurnosti predpostaviti da se i na istočnoj Medvednici javljaju kamene župne crkve u onim mjestima koja stotinak godina kasnije kao župe navodi Ivan arhidakon Gorički (1334.) - u Sv. Ivanu Zelini 1185., (ako drugačije nije navedeno, datumi se odnose na prvi spomen spomenika ili lokaliteta u pisanim izvorima), u Bedenici 1242., u Donjoj Zelini 1202.?, sigurno 1320., u Rakovcu 1245. Toranj crkve Sv. Ivana možda je u jezgri romanički fortalicij, a crkvi bi mogao pripadati i lijep fragment glavice jaganjca božjega koji se može datirati u ranije 13. stoljeće, Lada Prister je u Hrvatskom povijesnom muzeju identificirala još jedan fragment - zaglavni kamen nađen nedaleko crkve - koji datira u 13. stoljeće, Bedenica pokazuje prijelazne romaničko-gotičke oblike, a položaj (na gradištu) ostalih dviju crkava ukazuje na ranije srednjovjekovno podrijetlo. Romanici pripada i kapela Sv. Jurja u Psarjevu, a ranoj gotici fragment iz Sv. Barbare na Barbarišču uzidan u kapelu Sv. Marije u Prepolnom (danas pod žbukom). U crkvi Sv. Helene (Izrazito «križarske» svetice) koja s gradišta i danas zatvara put u klanac između dolina Lonje i Zeline, nalazimo u svetištu fragment

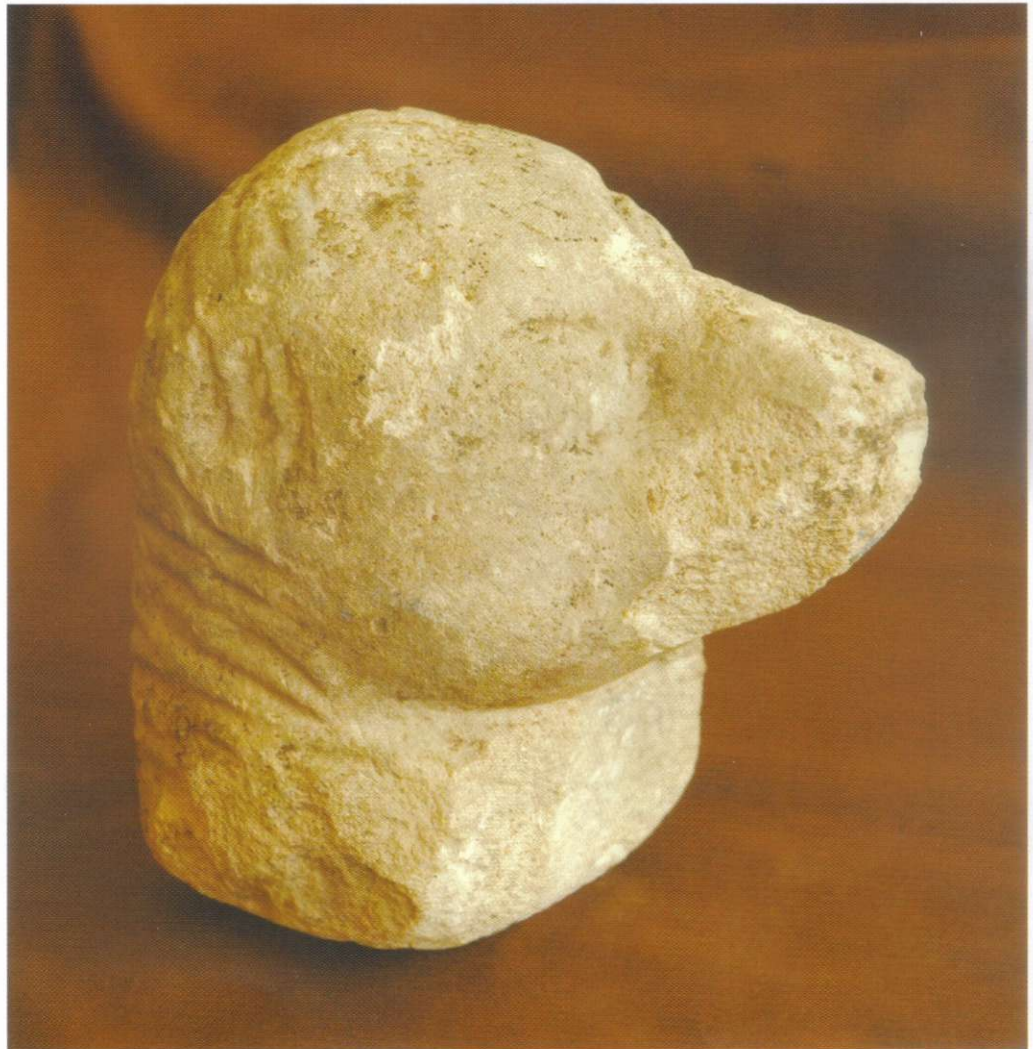
romaničke profilaeije znakovitih dimenzija, možda trag romaničke, templarske faze ovog spomenka. O Sv. Martinu u Prozorju i Sv. Breku u Brckovljanima piše u svom prilogu Juraj Belaj. U obje se crkve mogu u najmanju ruku zamijetiti pred-tatarski elementi; u Sv. Breku uz zanimljivu ranogotičku templarsku plastiku i sasvim pristojni tragovi oslika, nedavno nažalost zazidani! Koliko te djelatnosti valja vezati uz mjesne čimbenike, koliko uz pojavu templara, nije moguće procijeniti. No sve to doprinosi pravoj «minirenesansi» na području Zelinskog prigorja u prvim desetljećima 13. stoljeća.

Zelinska «katedrala» tog razdoblja je kapela Sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom (vjerojatno Prodanov Novi). Radi se o malenoj jednobrodnoj zgradi na gradištu s opkopom, s pravokutnim svetištem koje je prekriveno križnorebrastim svodom. Kvaliteta arhitektonskog dekora tog svetišta - kapitelnih zona i zaglavnog kamena - je začuđujuća i podsjeća na isto tako začuđujuće fragmente iz Sv. Marka u Vinici kraj Varaždina. Biljni dekor ranog 13. stoljeća na razini je kraljevskih radionica središnjeg karpatskog bazena i ovdje vrlo vjerojatno imamo dokaz djelatnosti biskupa Stjepana, što se poklapa i s njegovom naprijed spomenutom nabavkom Zeline 1237. godine. Da li je Stjepan posudio svoje majstore templarima, ili je sagradio (odnosno vjerojatnije obnovio) crkvu i predao je templarima nije moguće ustvrditi, no kako crkvu nakon gašenja templarskog reda 1314. godine i gotovo potpunog prelaza hrvatskih templara u red ivanovaca, ovi posljednji oslikavaju možda najranijom očuvanom legendom o sv. Ladislavu, tradicija pripadanja crkve križarima ne bi trebala biti upitna.

O bogatim, slojevitim i tematski vrlo zanimljivim zidnim slikama u Novom Mestu piše Ivan Srša na drugom mjestu u ovom katalogu.

Drugi segment na koji se valja osvrnuti su najstarije utvrde u zelinskom kraju. Te se, naravno, vežu uz strateške točke, bilo na uzvisinama, bilo u ravnici. Mnogi od navedenih vjerskih spomenika ujedno su ili tvrđave ili na tvrđavnom položaju - Sv. Ivan Zelina, Sv. Trojstvo u Bedenlci, Sv. Juraj u Psarjevu u brdovitom zapadnom dijelu, pa i Sv. Helena nad Lonjom; Sv. Nikola u Donjoj Zelini je unutar vasserburga, Sv. Juraj u Rakovcu i Sv. Petar u Novom Mestu na uzvišenjima unutar lonjske močvare (isto tako i kasnosrednjovjekovna Sv. Magdalena u Bisagu, 1409. godine na ranijem položaju?). Po prirodi stvari utvrde se grade kako bi osigurale prometnice, zaštitile naselja, nadzirale okoliš. Najbolje istražen je Zellngrad (1295.) uz staru cestu preko Kladešćice u Zagorje, sjajno smješten na strmom izdanku po najboljim ranosrednjovjekovnim načelima. Jasno se raspoznaje srednjovjekovna jezgra oko nepravilnog dvorišta (i, naravno, kasniji renesansno-barokni dodaci), no naslućuje se možda i postojanje jednog ranijeg turmburga, pa čak, ovo je vrlo upitno, i tragovi kasnoantiknog zdanja. Turmburg bi mogao biti i jezgra crkve Sv. Ivana u samom Sv. Ivanu Zelini, a i grad Psarjevo (1295.) nad cestom koja je nekoć kao pješački put također vodila u Zagorje. Postoje minimalni tragovi zidova čini se pravokutne kule, a podosta sasvim dobro tesanog kamenja uzidano je u seljačko gospodarstvo na podnožju brežuljka. Spomenuli smo već mogućnost postojanja grada Moravaca nad Moravčakom. U lonjskoj ravnici ispod gradišta s crkvom Sv. Jurja u Rakovcu, sjajan je primjer vasserburga, danas doduše tek humak okružen vodom, te golemi kamen nepoznate namjene i podrijetla, a i čitav sustav daljih humaka i jaraka. Oko renesansno-baroknog Bisaga, kojeg su

Crkva Sv. Ivana Krstitelja, 13. stoljeće. Crtež mogućeg izgleda prema rekonstrukciji Mladena Houške nacrtao Franjo Lanović

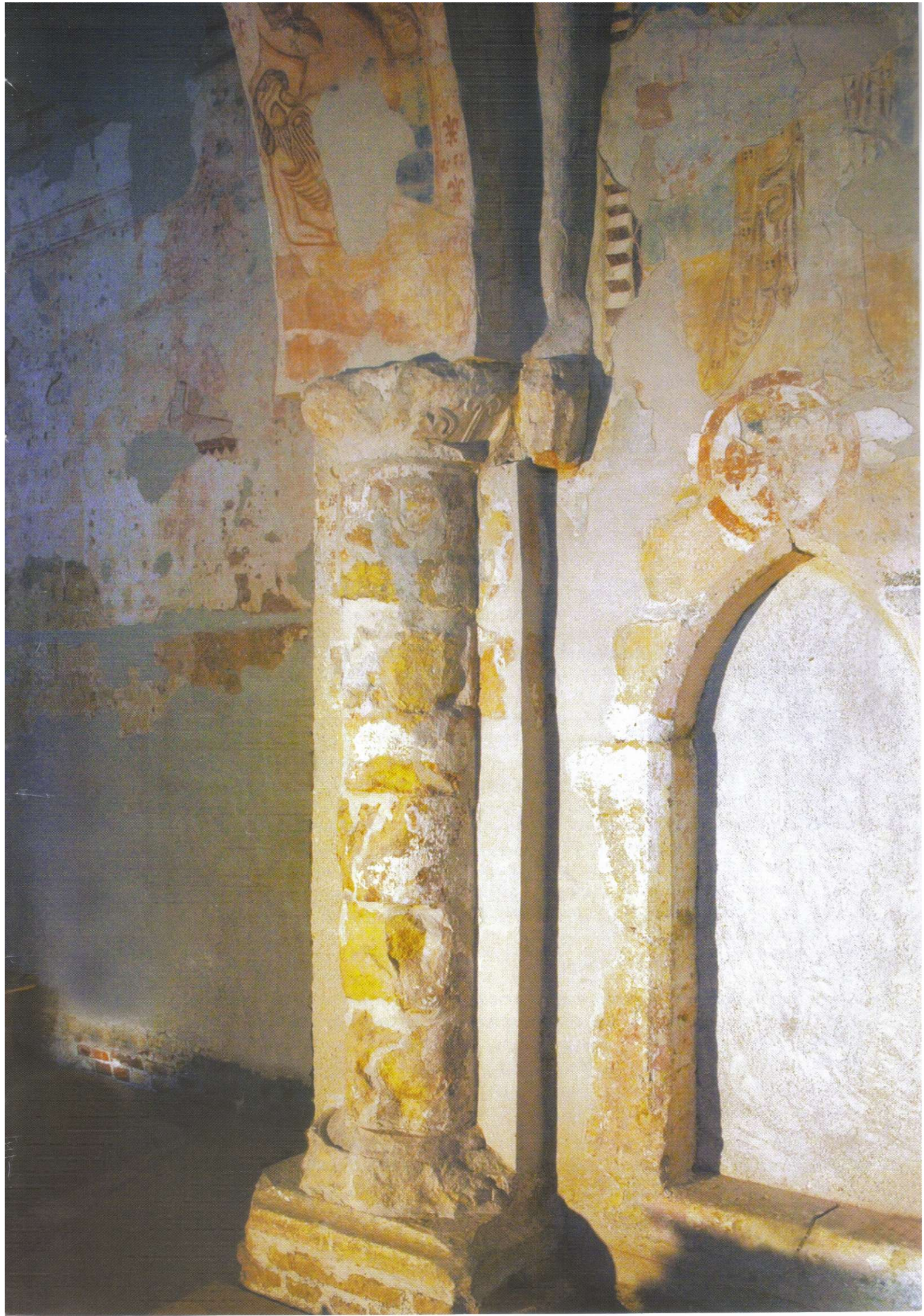

Životinjska glavica, 13. stoljeće, vapnenac. Moguće da je bila dio srednjovjekovne zelinske crkve.

partizani spalili, vidi se izvanredan kružni jarak. Bisag (1346.) je originalno vjerojatno bio nizinsko gradište poput onoga u Rakovcu. Nije isključeno da se Sv. Nikola u Donjoj Zelini nalazi na položaju grada koji se kao «Castrum Nicola» spominje 1202. godine Konačno, postoje tragovi ili uspomene na niz «gradova» u okolici Zeline: Bunjak, Berislavec (1200.), Paukovec (1421.), Gradišće nad Donjom Zelinom. Konačno i stara sela, kako na obroncima Medvednice (Psarjevo, 1295., Berislavec, 1200., Nespeš, 1295., Velika Gora 1357., Drenova, 1295.) tako i u lonjskim močvarama (Krlževčec, Krečaves, Dvorišće Gornje) stoje na starteškim uzvišenjima dobro zaštićeni strmim padinama, a oko Lonje dodatno i vodotokovima i močvarom. Stara su utvrđenja uglavnom neistražena, a uloga im je vjerojatno bila zbijeg lokalnog pučanstva i/ili utvrđeni dom maloga plemića. Na kraju valja napomenuti da su se na uzvisini iznad gradišta sa crkvom S. Petra u Novom Mestu Zelinskom nekoć navodno nalazili tragovi neke kamene zgrade. Pitamo se radi li se o domusu vitezova-redovnika?

Pojava templara početkom 13. stoljeća u kulturnom pejzažu istočne Medvednice i nije slučajna. To je čas kad taj kraj skromno ali sigurno ulazi u povijest da bi se tijekom prve polovine stoljeća uključio na sasvim dostojan način u minirenesansu

Kapela Sv. Petra, Novo Mjesto. Polustup trijumfalnog luka, 13. stoljeće

Kapela Sv. Petra, Novo Mjesto. Kapitel polustupa trijumfalnog luka, 13. stoljeće

koju provode biskup Stjepan II. i herceg Koloman, a koja je i sama zakašnjeli, ali autentični i stvaralački odjek velike «renesanse 12. stoljeća». Širenje redova, kako cistercita i njima srodnih, tako i vitezova redovnika na europski istok i jugoistok, jedan je od prepoznatih vidova tog novog kreativnog poleta europske kulture u 12. i 13. stoljeću, što se u središtu karpatskog bazena jasno odrazilo živom graditeljskom i drugom kulturnom djelatnošću u Esztergomu i kraljevskoj domeni od ca. 1180. godine nadalje, lako viteški redovi nemaju neki vlastiti umjetnički izraz već, čini se, ponajviše koriste mjesne snage i tradiciju, njihovo prisustvo, njihovi gospodarski i politički interesi i potencijali unose promjene u kulturne pejzaže u koje dolaze. Kako je i zelinski kulturni pejzaž u času pojave templara na Zemlji Sv. Martina u uspinjujućoj putanji, možemo slobodno govoriti o sretnom času u povijesti malog no prirodno prekrasnog, a i stvaralački raspoloženog kutka naše domovine. Na nama je da daljnjim studijama produbimo spoznaje o tom, čini se uspjelom slučaju suživota mjesne tradicije i europskog kozmopolitizma.

Izbor literature:

- Azinović, Ana, «Novo Mjesto - kapela Sv. Petra,» *Obavijesti* 34 (2002): 130-141.
Belaj, Juraj, *Templari i Ivanovci na zemlji Svetoga Martina*, Dugo Selo, 2007.
Belaj, Vitomir, *Hod kroz godinu*, Zagreb, 2007.
Dobronić, Lelja, *Po starom Moravču*, Zagreb, 1979.
Dobronić, Lelja, *Bedenica - župa Svih Svetih*, Zagreb, 1987
Goss, Vladimir P. et al., *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, Zagreb, 2007.
Goss, Vladimir P., "Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic in Croatia," *Hortus artium medievalium* 13/1 (2007): 51-63.
Goss, Vladimir P., "The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost became

an Archbishopric in the 13th century, " u *Medioevo: L'Europa delle Cattedrali*, Parma, 2007, str. 146-154.

Goss, Vladimir P., «Two St. Georges and the Earliest Slavic Cultural Landscape between the Sava and the Drava Rivers,» *Peristil* 51 (2008): 7-28.

Goss, Vladimir P., «Renesansa 12.stoljeća i Hrvatska,» u *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*. Zagreb 2008, str. 417-426.

Goss, Vladimir P. i Jukić, Vjekoslav, «Rural Romanesque and a Europe without Borders - The Case of St. Mark's Church in Vinica,» *Hortus artium medievalium* 14(2008): 133-140.

Gulin, Anton, ur., *Sveti Ivan Zelina i zelinski kraj u prošlosti*, Zagreb-Sv. Ivan Zelina, 2003.

Houška, Mladen i Mačković, Romana, *Zelinski kraj kroz prošlost*, Sveti Ivan Zelina, 2007.

Katičić, Radoslav, *Božanski boj*, Zagreb, 2008.

Srša, Ivan, «Kapela Sv. Petra u Novom Mjestu,» *Kaj* 31 (1998): 61-59.

Templars and the Cultural Landscape of the Zelina Cismontana

The Zelina Cismontana has been an attractive area for human settlement since times immemorial. It is protected from the west by the eastern Medvednica ridges, while it opens up on the east to important roads connecting Pannonia and Eastern Alps with Dalmatia. For thousands of years our forefathers have been building settlements on the well protected Medvednica hills, adjusting the landscape to their needs and civilization level. The military order of the Templars appeared within that cultural landscape at the beginning of the 13th ct.

At that time the Zelina Cismontana was a well-ordered community, mostly within the county of Moravce, with a well-developed system of forts on hills and in the plain surrounded by water, of fortified townships and villages, and carefully built churches and chapels. The traces of the art of the old Romanesque builders can still be seen in a number of them. With the appearance of the Crusader knights a new element was introduced from the West - the Gothic.

Another important factor was the Church of Zagreb, the bishop of which, Stjepan II, was an important political, religious and cultural personality. Along with the Herceg Koloman, viceroy of Croatia, he is to be credited with the affirmation of the French Gothic. The knights and the Bishop were carriers of a true local "mini-Renaissance" in the first decades of the 13th et. This was the time of the building of St. Peter in Novo Mesto Zelinsko, a "little cathedral" of the Zelina region. The vegetable décor of its capitals from the early 13th et. is on par with the creations of the court workshops of the Kings of Hungary and Croatia. About a century later, upon the arrival of the Hospitallers, the chapel was painted with the wall-paintings showing the legend of the King St. Ladislav, which have been partially preserved.

Thanks to the spread of the military orders toward the European East and Southeast the Zelina Cismontana enjoyed a lively building and cultural activity throughout the 13th ct. That cultural upsurge, our little "Renaissance," lefts its imprint on the cultural landscape which still requires more investigation. The projects like this exhibition are one of the ways to learn more and to create a better picture of the Zelina region's past.

ZIDNI OSLICCI U LAĐI CRKVE SV. PETRA U NOVOM MJESTU

Najstarije zidni slike u crkvi sv. Petra u Novom Mjestu kraj Sv. Ivana Zelina iz druge su četvrtine 14. stoljeća a sačuvane su u lađi, dok su one u svetištu, nastale više od stoljeća poslije, približno u trećoj četvrtini 15. stoljeća. Takav redoslijed oslikavanja crkve kasno romaničkih i rano gotičkih arhitektonskih detalja, upućuje na zaključak da je njezino oslikavanje potaknuo donator koji je napose želio istaknuti svoju privrženost sv. Ladislavu, čiji je stojeći lik u naslikanoj niši dao naslikati na trijumfalnom luku, a prizorima iz *legende* o sv. *Ladislavu* posvetio je cijeli sjeverozapadni lađni zid. Nasuprot tome brojni su likovi svetica i svetaca, *Posljednji sud* na jugostočnom zidu, te napose *Majka zaštitnica* i *Krunidba Bogorodice* na trijumfalnom luku, ponajprije bili namijenjeni neobrazovanu puku koji im se utjecao u nevolji ili se sa strahopoštovanjem bojao vječnoga pakla.

U prostranoj lađi crkve sv. Petra u Novom Mjestu, na trijumfalnom luku i na većem dijelu sjeverozapadnog i jugoistočnog zida, tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova otkriveni su višeslojni fragmentarno očuvani srednjovjekovni zidni oslići. Jugozapadni zid lađe, uz koji je izvorno bila empora, nije bio oslikan.

Prvotno, ni lađa ni svetište nisu bili oslikani. Prvi sloj žbuke na crkvenim je zidovima bio obojen svijetlosivo-modrom bojom, a tragovi nađeni u svetištu upućuju na zaključak da su preko nje bili nacrtani kameni kvadri. Prvi slikani sloj (*in fresco*), nastao je tek u drugoj četvrtini 14. stoljeća, a otkriven je na trijumfalnom luku i na obama lađnim zidovima. Drugom sloju, iz posljednje četvrtine 14. stoljeća, pripada manji fragment na južnoj strani trijumfalnog luka. Najmlađi je slikani sloj u lađi s početka 16. stoljeća (*in secco*), a, osim na sjevernom dijelu trijumfalnog luka, znatnim je dijelom očuvan i u sjevernom dijelu sjeverozapadnoga lađnog zida.

Izvorno je starijim slikanim slojem lađa bila oslikana od poda do stropne konstrukcije (*tabulata*), a oslići su dopirali sve do empure čiji su tragovi sačuvani na obama bočnim zidovima. Oslík je izveden četirima registrima nejednake veličine (treći je veći od ostalih), no, sačuvana su samo gornja tri, i to fragmentarno, dok je oslik u podnožju zidova (prvi ili donji registar) u potpunosti izgubljen. Vrlo je vjerojatno prikazivao niz naslikanih zavjesa, slično kao u svetištu. Osim u donjem registru, slabo i vrlo fragmentarno sačuvan je i oslik u gornjem dijelu trijumfalnog luka. Prema slabo očuvanim fragmentima u njegovu južnom dijelu, na prostoru poviše trijumfalnog luka bio je naslikan baldahin. Jesu li u ku-

Dio freske, dama na konju, početak 14. stoljeća. Dio velikog ciklusa fresaka koji prikazuje legendu o Sv. Ladislavu

Dio freske koji prikazuje odrubljene glave Kumana nakon što ih je pobijedio Sv. Ladislav. Lađa kapele Sv. Petra, početak 14. stoljeća

tovima u gornjem dijelu trijumfalnog luka bili naslikani Blažena Djevica Marija i anđeo Gabrijel u prizoru *Navještenja*, kao stoje to bilo uobičajeno u srednjovjekovnome zidnom slikarstvu, prema nedovoljno očuvanim fragmentima teško je zaključiti. No, manji fragment s prikazom naborane draperije u gornjem južnom dijelu trijumfalnoga luka mogao bi pripadati Marijinoj haljini; shodno tome anđeo Gabrijel bio je naslikan na njegovu sjevernom dijelu.

Starijemu slikanom sloju na trijumfalnom luku pripadaju u njegovu južnom dijelu dobro očuvana scena *Bogorodica zaštitnica* u trećem registru, te djelomično očuvana scena *Krunidba Bogorodice* ispod nje, dok je na sjevernom dijelu trijumfalnog luka stariji slikani sloj sačuvan tek fragmentarno. U njegovu je drugom registru djelomice očuvan stojeći lik sveca i lik donatora koji kleči i svecu pruža ključ i lanac (za lokot). Svecu su vidljive samo ruke i dio tijela u dugoj odori, a lik donatora malo bolje je očuvan, no i njemu je glava znatno oštećena. Može se pretpostaviti da je riječ o donatoru, pokrovitelju crkve, koji svecu (*sv. Petru?*) pruža ključeve i lanac za crkvena vrata. Iznad te scene, u trećem registru, u istom su slikanom sloju vidljivi fragmenti mladolikoga sveca s kraljevskom krunom na glavi, koji stoji unutar arhitektonski oblikovane niše (*sv. Ladislav?*). Fragment podno svečevih nogu također bi mogao prikazivati donatora kojemu se naziru samo dio njegova trupa i ruka savijena u laktu, što upućuje na ruke sklopljene u molitvi.

U dvama registrima, trećem i četvrtom, na sjevernome lađnom zidu nađeno je više fragmenata prvoga slikanoga sloja s prizorima iz legende o *sv. Ladislavu*. Prizori se međusobno nadovezuju, počinju u trećem registru, kod ograde empore i teku prema trijumfalnom luku, a nastavljaju se u četvrtom registru pod stropnom konstrukcijom, u kojemu scene teku istim redoslijedom. Prema sačuvanim se fragmentima naslućuje da u trećem registru ciklus započinje

Dio freske koji prikazuje krunidbu Bogorodice. Lađa kapele Sv. Petra, početak 14. stoljeća

prizorom sa sv. *Ladislavom* koji *progoni Kumana*, iza čijih je leđa na konju oteta djevojka, a završava prizorom u kojemu sv. *Ladislav* *odrubljuje Kumanu glavu*.

Zidne slike s prizorima *legenda* o sv. *Ladislavu* uglavnom se datiraju od 14. do 16. stoljeća, a najstarije se datiraju oko 1300. godine. Sačuvani fragmenti scene *legende* o sv. *Ladislavu* u Novom Mjestu mogu se datirati u drugu četvrtinu 14. stoljeća i možda ga se može pripisati utjecaju zagrebačkog biskupa *Ladislava de Kobola* (1326. - 1343.), koji je prije dolaska za zagrebačkog biskupa bio prepošt u Titelu u kaločkoj nadbiskupiji.

Na jugoistočnome lađnom zidu od prvoga su slikanoga sloja u četvrtom registru sačuvani fragmenti nekoliko stojećih likova među kojima se, između dvaju prozora, po svojim atributima prepoznaju svete *Barbara* i *Katarina*. U trećem su registru sačuvani manji fragmenti također stojećih likova svetaca od kojih najbolje sačuvan lik neposredno do trijumfalnog luka nema atribut po kojemu bi ga se moglo raspoznati. U drugom su registru sačuvani fragmenti *Posljednjeg suda*, prepoznatljivi po mrtvima koji ustaju iz grobova.

Drugomu slikanom sloju pripada veći fragment ispod scene *Krunidbe Bogorodice* u južnom dijelu trijumfalnoga luka, koji prikazuje donje dijelove dviju figura i nije isključeno da je drugim oslikom ponovljena prethodna scena. Prema sačuvanim fragmentima taj se sloj može datirati potkraj 14. stoljeća.

Treći slikani sloj izveden je *in secco*, a sačuvan je na trijumfalnom luku i u sjevernom dijelu sjeverozapadnoga zida. Na trijumfalnom je luku prizor *Raspeća* djelomice prekrio oslik iz drugog i trećeg registra prvoga slikanoga sloja. Od scene su većim dijelom očuvani likovi Krista i gornji dio sv. Ivana, a Marijin se tek naslućuje. Crvenom bojom naglašeni crtež kompozicije odaje izraziti grafiizam kojemu korijene valja tražiti u kakvom grafičkom predlošku podrijetlom iz njemačkih krajeva i može ga se datirati u početak 16. stoljeća. Prema svemu sudeći, nastao je nakon snažnog potresa koji je znatnim dijelom oštetio crkvu, možda istim onim koji je godine 1502. u Zagrebu srušio toranj crkve Sv. Marka. Tom sloju pripada i velika kompozicija *Posljednjega suda* na susjednom, sjeverozapadnom zidu, neposredno do trijumfalnog luka, koja je prekrila oslik u drugom i trećem registru prvoga slikanoga sloja.

Literatura

Franjo Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501 godine. Starine JAZU, knjiga IV.* Zagreb, 1872.,

Vladimira Tartaglia-Kelemen, *O spomenicima Prigorja. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, br. 5.,* Zagreb, 1960,

Stanka Domin, *Sakralna arhitektura na zelinskom području. Kaj br. 7-8.,* Zagreb, 1971.,

Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća.* Zagreb, 1980.

Josip Buturac, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501 godine. Starine JAZU, knjiga 59.* Zagreb, 1984.

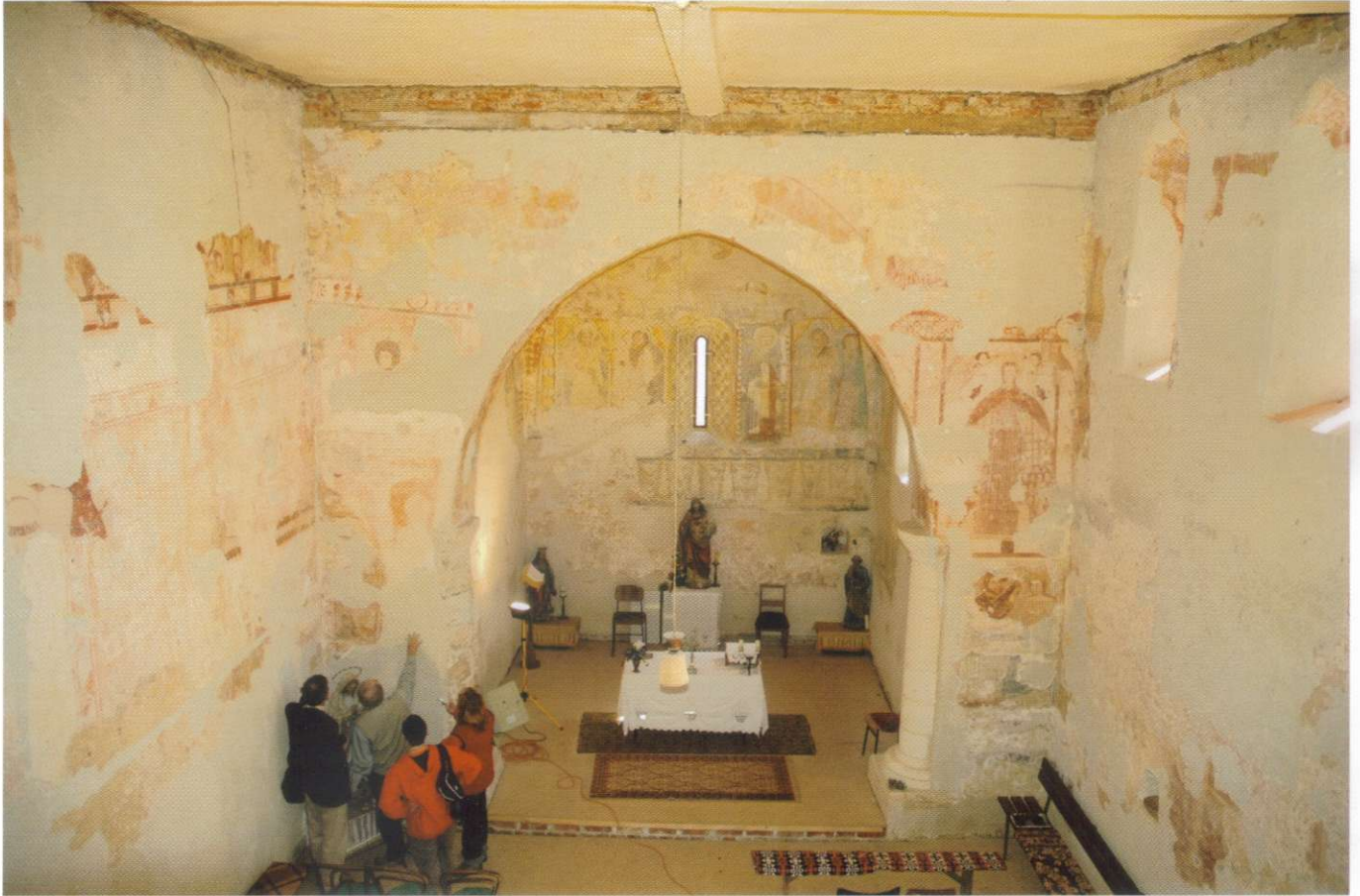
Josip Buturac, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi (1094.-1944.), Zbornik zagrebačke nadbiskupije,* Zagreb, 1944.

Maria Prokopp, *Italian trecento influence on murals in East Central Europe particular Hungary.* Budapest, 1983.

Josip Stošić, *Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o zagrebačkoj biskupiji. Katalog izložbe: "Sveti trag, devetsto godina umjetnosti zagrebačke biskupije 1094- 1994."* Zagreb, 1994.

Ivan Srša, *Kapela sv. Petra u Novom Mjestu, Kaj, br. 3-4,* 1998.

Ivan Srša, *Jeseovo stablo u kapeli sv. Petra u Novom Mjestu, u djelu: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 15. prosinca 2000. u Sv. Ivanu Zelini,* Zagreb, 2003.

Kapela Sv. Petra, Novo Mjesto. Stanje nakon završetka istražnih radova na zidovima svetišta i lađe.

The Wall-Paintings in the Nave of St. Peter in Novo Mjesto Zelinsko

The church of St. Peter is an exceptional historical monument of late Romanesque and Gothic style. Among the most valuable elements discovered in the course of restoration work are the wall-paintings in the nave. The first layer, made in the course of the second quarter of the 14th ct., can be traced on the nave walls and the triumphal arch. The second layer is represented by a small section at the southern end of the triumphal arch, and it dates from the last quarter of the century. The most recent layer in the nave, in the *secco* technique, dates from the beginning of the 16th ct.

The first layer on the Triumphal arch shows the Virgin Protectress, and a partially preserved scene of the Ascension of the Virgin. The northern wall bears fragments with the scenes from the legend of St. Ladislav. The scenes are linked together and they start in the third register at the railing of the empora, wherefrom they proceed toward the triumphal arch. From the fragments preserved one could conclude that the cycle begins with the scene of St. Ladislav pursuing the Cuman leader carrying the abducted maiden on the back of his horse, to be followed by the scene in which St. Ladislav cuts off the head of the Cuman leader. The southern wall shows fragments of several large figures. One can recognize St. Barbara and St. Catherine standing between the windows. There are also traces of a Last Judgment recognizable by the dead raising from their tombs.

I. KATALOŠKE JEDINICE

1. NADGROBNA PLOČA / TUMBSTONE

Prozorje (Martin-Breg kraj Dugog Sela) - crkva Sv. Martina (svetište), kraj 13. ili poč. 14. st., vapnenac, šir. 72 cm, duž. (sačuvanog dijela) 107 cm, deb. 10-13 cm, arheološko iskopavanje IARH-a 2002.; privremeno pohranjena u župnom dvoru župe Sv. Martina u Dugom Selu

Ulomci većega, gornjeg dijela ukrašene nadgrobne ploče, donji dio nedostaje. Ploča je pronađena *in situ*, ali sekundarno položena na mlađi grob. U ploču je plitko uklesan štit te preko njega srednjovjekovni mač, a cijelim je rubom ploče izvedena bordura. S obzirom na pretpostavljenu dataciju kao i na sličnost s nadgrobnom pločom u templarskom sjedištu u portugalskom Tomaru, najvjerojatnije je riječ još o templarskoj ostavštini.

Literatura: BELAJ 2007, 98-99, BELAJ 2009

(JB)

2. BANSKI DENAR Stjepana IV. Babonića (1310.-1316.)/ VICEROY S COIN

Prozorje (Martin-Breg kraj Dugog Sela) - crkva Sv. Martina (sjeverna sakristija), između 1310. i 1316. god., srebro, promjer 1,6 cm, težina 0,7 g, arheološko iskopavanje IARH-a 2005., privremeno pohranjen u Institutu za arheologiju

Vrlo dobro očuvan novac, tzv. slavonski banovac, odnosno banski ili zagrebački denar, pronađen je prigodom arheoloških istraživanja crkve Sv. Martina u zapuni jednog od grobova presječenih temeljem mlađe, sjeverne sakristije. Okrhnut je prigodom iskopavanja.

Na licu (aversu) između dvije biserne kružnice teče natpis +MOnETAREGISP(ro)SCLAVOnIA (novac kovan za bana), u sredini je prikazana kuna koja trči nalijevo, gore i dolje šesterokraka zvijezda. Dvostruki udarac.

Na naličju (reversu) je, unutar biserne kružnice, prikazan patrijarhalni (dvostruki) križ, iz križišta mu izlaze dva ljljiana. Gore desno nalazi se polumjesec, a lijevo šesterokraka zvijezda. Dolje su prikazane dvije okrunjene glave, okrenute jedna prema drugoj. Lijevo i desno od patrijarhalnoga križa nalaze se sigle K-S, sa cirkumfleksima. Prema siglama se može zaključiti da je ovaj denar bio iskovan za vladavine kralja Karla I. Roberta i bana Stjepana IV. Babonića, dakle između 1310. i 1316. godine, u Zagrebu.

Literatura: BELAJ J. 2007, 141-142, MIRNIK 1992

(JB)

3. KONZOLA / BRACKET

Novo Mjesto Zelinsko, 13. st., pjeskuljavi vapnenac, dimenzije 19x19 cm, visina 27 cm, Crkva Sv. Petra, *in situ*

Konzola se nalazi u jugoistočnom uglu pravokutnog svetišta, podržavala je rebro svoda. Klesani ukras vidljiv je s dvije strane, treća je otučena. Očuvana dekoracija slična je onoj na kapitelu trijumfalnog luka, a čini ju vegetabilni motiv trolista na stapci koja u osi dijeli

Kapela Sv. Petra, Novo Mjesto. Romanički prozor na svetištu, 13. stoljeće

klesanu plohu na dva dijela i iz koje s granaju listolike forme. Konzola je otkrivena u nedavnim istraživačkim radovima u crkvi. Kao i kapitel trijumfalnog luka iz iste crkve, i konzolu bismo mogli povezati s radionicom u kojoj je klesan kapitel pronađen u Vinici.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(DD)

4. KAPITEL TRIJUMFALNOG LUKA / CAPITAL OF A TRIUMPHAL ARCH

Novo Mjesto Zelinsko, 13.st., pjeskuljavi vapnenac, dimenzije 76,5 (48) x 35 cm, visina 25 cm, Crkva Sv. Petra, *in situ*

Kapitel se nalazi nad polustupom koji nosi trijumfalni luk crkve. Najvećim je dijelom otučen, tek je na strani okrenutoj prema svetištu ostao vidljiv klesani ukras u obliku trolista na dvoprutoj stapci i ostatak vitice. Otkriven je u nedavnim istraživačkim radovima na crkvi. Motivom i kvalitetom mogli bismo ga povezati s kapitelom nađenim u Vinici.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(DD)

5. DIO PROZORSKOG MREŽIŠTA/ PART OF WINDOW TRACERY

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 73,5 x 17 cm, visina 28 cm. Hrvatski restauratorski zavod b. b.

Dio prozorskog mrežišta istog je oblika kao i prethodni. Nešto je većih dimenzija, ali je u dijelovima jače oštećen.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(MC)

6. DIO PROZORSKOG MREŽIŠTA / PART OF WINDOW TRACERY

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 70 x 20 cm, visina 28 cm, Hrvatski restauratorski zavod b. b.

Dio prozorskog mrežišta nadovezuje se kratkim ukošenim stranicama na polukružni vanjski dio prozorskog okvira. Ukras mrežišta je jednostavan. Ponegdje su vidljivi jezičasti oblici koji se izdižu na glatkim, blago konkavnim, dijelovima mrežišta. Središnji dio donjeg dijela uvučen je masu kako bi činio idealan pretpostavljeni oblik kruga ili kvadrata kao centra ukrašenog mrežišta.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(MC)

7. DIO PORTALA (?) / PART OF A PORTAL (?)

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 38 x 38 cm, visina 32 cm, Hrvatski restauratorski zavod b. b.

Jako oštećen fragment arhitektonske plastike. Moguće dio portala ili prozorskog okvira. Peterostranog je oblika, a stranice su nejednakih dimenzija. Četiri od njih su jednostavno plošno obrađene, dok su na petoj vidljivi ostaci profilacije koja se proteže čitavom njegovom visinom. Profilacija se iz mase izdiže 2,5 cm, a ima središnji istak flankiran sa

dvama udubljenjima koji završavaju oštrim bridom. Slična je onima na prozorskom okviru i stupićima bifore.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(DD)

8. DIO PROZORSKOG OKVIRA / PART OF A WINDOW FRAME

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 34 x 21 cm, visina 14,5 cm, Muzej Sv. Ivan Zelina b. b.

Dio prozorskog okvira isti je kao i prethodno opisani, ali je sačuvan samo do visine 14, 5 cm.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(VJ)

9. DIO PROZORSKOG OKVIRA / PART OF A WINDOW FRAME

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 34 x 21 cm, visina 47,5 cm, Hrvatski restauratorski zavod b. b.

Dio prozorskog okvira je nepravilnog trapezoidnog oblika čija je najduža stranica bila okrenuta prema zidnoj masi. Bočne stranice su plošne, a na nasuprotnoj stranici ponovljen je arhitektonski motiv istaka omeđenog konkavnim stranicama koje završavaju oštrim bridom. Najjednom od bridova nalazi se udubljenje četvrtastog oblika. Stranice su dužine 3 cm, a namjena nije u potpunosti jasna.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(DD)

10. STUPIĆ BIFORE / COLUMN OF A BIPHORA

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 19x14 cm, visina 35 cm, Hrvatski restauratorski zavod b. b.

Stupić je u presjeku nepravilnog križnog oblika s konkavno zaobljenim stranicama, koji je utorom podijeljen na dva nejednaka dijela istog arhitektonskog motiva. Jednaki utor također se nalazi i na donjoj strani. Spomenuti motiv, kojeg čini istak omeđen konkavnim stranicama koje završavaju oštrim bridom, javlja se na svim arhitektonskim elementima iste faze pregradnje crkve.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(MC)

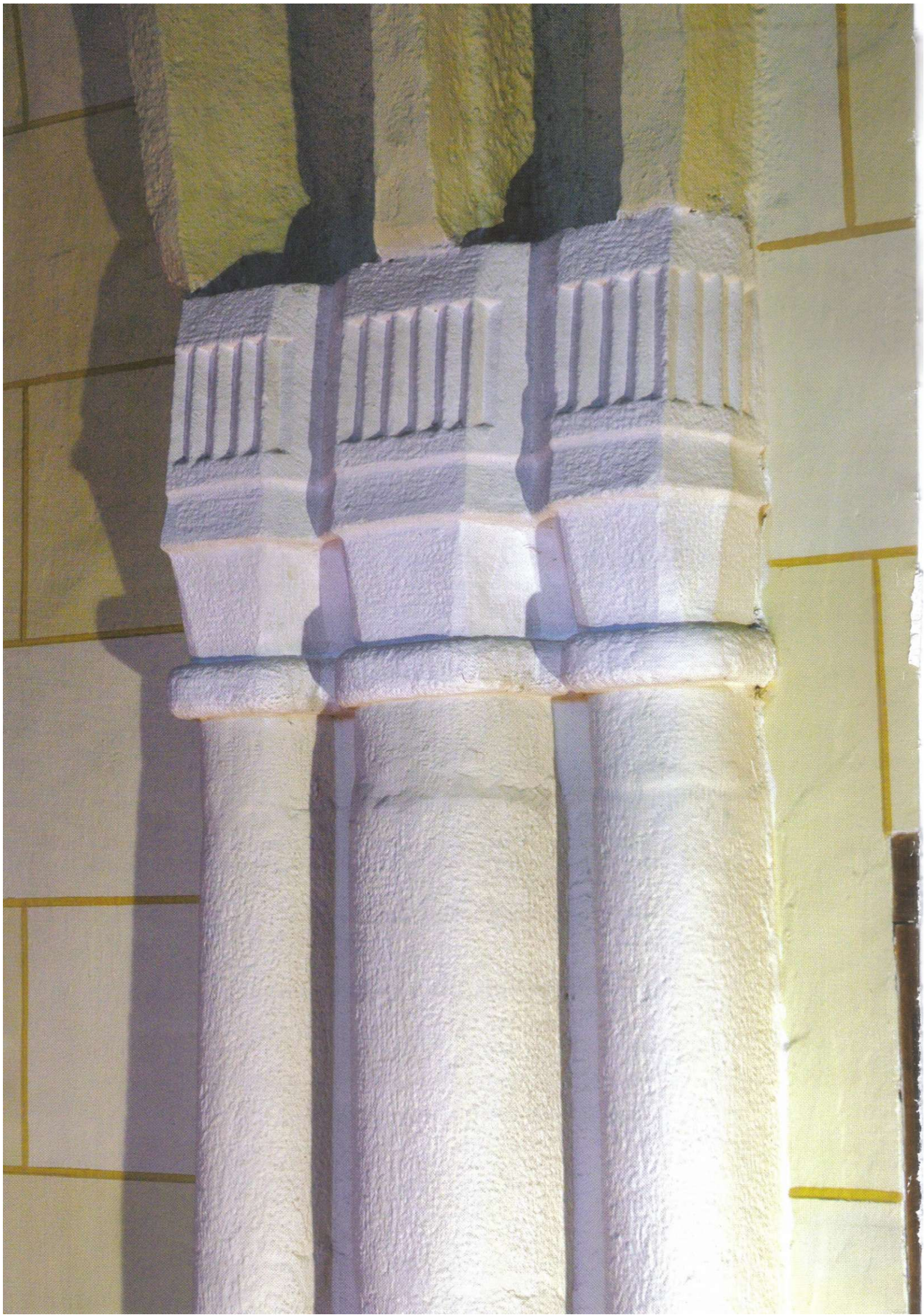
U. STUPIĆ BIFORE / COLUMN OF A BIPHORA

Novo Mjesto Zelinsko, oko 1400., pješčenjak, dimenzije 19x14 cm, visina 22 cm, Hrvatski restauratorski zavod b. b.

Stupić je jednakog oblika kao i prethodni, ali je oštećen te nije očuvan u čitavoj visini.

Literatura: AZINOVIĆ 2002, HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

(MC)

12. ULOMAK PLOČE - MOGUĆE SREDNJOVJEKOVNE / PART OF STONE BOARD - POSSIBLE MEDIEVAL

Sv. Ivan Zelina, 13. St., vapnenac, dimenzije 66 x 46 cm, visina 14,5 cm, Muzej Sv. Ivan zelina b. b.

Dio ploče, moguće srednjovjekovne. Sačuvan je kvadratični dio čija je jedna šira stranica otkrhnuta. Sa dvije strane je obrađena ukrasom dva polukružna štapa različite veličine postavljena uz svaki rub ploče tako da se između njih nalazi konkavno udubljenje koje teče površinom. Na stranama ploče nisu vidljivi tragovi slova ili ukrasa.

Literatura: neobjavljeno

(VJ)

13. ZAGLAVNI KAMEN / KEYSTONE

Sv. Ivan Zelina, 13. St., pjeskuljavi vapnenac, širina 47 cm, visina 22 cm, Hrvatski povijesni muzej inv. Br. 25318

Ključni kamen sa svoda sakralne građevine. Vidljivi su dijelovi profiliranih rebara, a nazire se i četverolisna rozeta na okruglom dijelu. Pronađeno u Svetom Ivanu Zelini prilikom građevinskih radova u blizini crkve. Sličnosti nalazimo sa kamenom skulpturom iz crkve Svetoga Petra u Novom Mjestu Zelinskom. Vjerojatno se radi o majstorima klesarima koji su na tom području radili u 13. i 14. stoljeću. Darovao Zorislav Horvat.

Literatura: HOUŠKA 2000

(LP)

14. ŽIVOTINJSKA GLAVICA / ANIMAL HEAD

Sv. Ivan Zelina, 13. st., vapnenac, visina 13 cm, Muzej Sv. Ivan Zelina b. b.

Gledajući frontalno glava je nagnuta na desnu stranu. Jasno se mogu uočiti krajevi usta i dvije nosnice na vrhu njuške. Njuška ima oblik trokuta u presjeku a kod spoja s ostatkom glave uokvirena je sa po jednim velikim bademastim okom sa svake strane. Oči su postavljene blago nesimetrično, ukoso u odnosu na vodoravne linije glave, sa povišenim vanjskim dijelom i naglašenim kopcima. Veći dio glave i cijeli vrat životinje prekriveni su runom (ili dlakom) koja je stilizirana valovitim urezima dljeteta. Sa svake strane glavice vidljiva su mala udubljenja koja stiliziraju uši životinje. Obrazi su vrečasto obrađeni. Iznad lijevog oka vidljiv trag bušenja. Lijeva strana vrata i njuške je jako oštećena. Nema uočljivih tragova boje. Figurica je donesena u muzej prilikom njegovog osnutka s nepoznate lokacije. Zna se da je nađena negdje u blizini ili u samom mjestu Sv. Ivan Zelina. Moguće da je bila dio srednjovjekovne crkve.

Literatura: GOSS 2007, str 87

(VJ)

(JB) - Juraj Belaj

(MC) - Maja Cepetić

(DD) - Danko Dujmović

(LP) - Lada Prister

(VJ) - Vjekoslav Jukić

Crkva Sv. Breka, Brckovljani. Detalj svetišta s konzolama, vjerojatno druga polovica 13. stoljeća

LITERATURA:

AZINOVIĆ 2002

Azinović, Ana, "Novo Mjesto - kapela Sv. Petra", *Obavijesti* 34 (2002), str 130 -141

BELAJ 2007

Belaj, Juraj, *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*, Dugo Selo, 2007.

BELAJ 2009

Belaj, Juraj, "Martin-Breg između poganstva i kršćanstva", *Studia ethnologica Croatica*, vol. 21 (u pripremi).

GOSS 2007

Goss, Vladimir P., *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, Zagreb, 2007, str 87

HOUŠKA 2000

Sveti Ivan Zelina, *Osam stoljeća pisane povijesti i kulture*, Sv. Ivan Zelina, 2000.

HOUŠKA - MAČKOVIĆ 2007

Houška, Mladen i Mačković, Romana, *Zelinski kraj kroz prošlost*, Sveti Ivan Zelina, 2007.

MIRNIK 1992

Mirik, Ivan, "Skupni nalazi slavonskih banovaca u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 24.-25./1991.-92. (1992), str 183 - 248

II. FOTOGRAFIJE

1. SV. MARTIN U PROZORJU KRAJ DUGOG SELA / ST. MARTIN IN PROZORJE NEAR DUGO SELO

13. st. i kasnije (mogući raniji sloj)

Središnja crkva templarskog posjeda sa slojevima od romanike do baroka, sa mogućim i ranijim slojevima.

2. NADGROBNA PLOČA / TUMBSTONE

Prozorje (Martin-Breg kraj Dugog Sela) - crkva Sv. Martina (svetište), kraj 13. ili poč. 14. st., vapnenac, šir. 72 cm, duž. (sačuvanog dijela) 107 cm, deb. 10-13 cm, arheološko iskopavanje IARH-a 2002.; privremeno pohranjena u župnom dvoru župe Sv. Martina u Dugom Selu

Ulomci većega, gornjeg dijela ukrašene nadgrobne ploče, donji dio nedostaje. Ploča je pronađena *in situ*, ali sekundarno položena na mlađi grob. U ploču je plitko uklesan štit te preko njega srednjovjekovni mač, a cijelim je rubom ploče izvedena bordura. S obzirom na pretpostavljenu dotaciju kao i na sličnost s nadgrobnom pločom u templarskom sjedištu u portugalskom Tomaru, najvjerojatnije je riječ još o templarskoj ostavštini.

3. SJEVERNI DIO TEMELJA

Prozorje (Martin-Breg kraj Dugog Sela) - crkva Sv. Martina. Sjeverni dio temelja vjerojatno romaničke kapele.

4. KAPELICA SVETIH TRIJU KRALJEVA

Prozorje (Martin-Breg kraj Dugog Sela) - crkva Sv. Martina. Kapelica Svetih triju kraljeva / južno predvorje.

5. SV. BRCKO U BRCKOVLJANIMA / ST. BRCKO IN BRCKOVLJANI

13. st. i kasnije

Današnja crkva, koja u svojoj osnovi ima dijelove romaničke građevine, jedno-brodna je građevina sa poligonalnim izduženim svetištem i zvonikom na pročelju. Uz brojne obnove sačuvali su se neki arhitektonski elementi iz 13. stoljeća koji se mogu vezati uz templare, a u literaturi se spominju i tragovi romaničke freske koja je danas zazidana.

6. BRCKOVLJANI - KAPITEL / BRCKOVLJANI - CAPITAL

Vjerojatno druga polovica 13. st.

Kapitel jednostrukog nosača ukrašen rozetlcama na simboliziranom lišću iznad kojeg teče friz. Također pripada arhitektonskim elementima koje se najvjerojatnije može datirati u drugu polovicu 13. st.

7. BRCKOVLJANI - DETALJ UNUTRAŠNOSTI / BRCKOVLJANI - DETAIL OF INTERIOR

Vjerojatno druga polovica 13. st.

Detalj unutrašnjosti crkve sa sačuvanim nosačem svetišta i kapitelom koji, iako nešto jednostavnije ukrašen, stilski odgovara najranijim arhitektonskim elementima crkve.

8. ZAGLAVNI KAMEN IZ SV. BRČKA U BRCKOVLJANIMA / KEystone FROM ST. BRCKO

Vjerojatno druga polovica 13. st.

Zaglavni kamen se nalazi u svodu svetišta. Na njemu su prikazana dva stilizirana lilijana, koja se kao motiv mogu vezati uz templare. Pripada arhitektonskim elementima koji su najvjerojatnije nastali u drugoj polovici 13. stoljeća.

9. ROMANIČKI PROZORSKI OKVIR / ROMANESQUE WINDOW FRAME

Novo Mjesto Zelinsko, 13. st.

Uski prozor, polukružno završen, smješten je na svetištu kapele Sv. Petra. Usječen je u zidnu masu tako da se sužava prema unutra. Prozorski okvir je izrađen od kamena i mjestimično se na njima još mogu uočiti tragovi boje.

10. POLUSTUP TRIJUMFALNOG LUKA / SEMICOLUMN OF TRIUMPHAL ARCH

Novo Mjesto Zelinsko, 13. st.

Polukružan pilastar smješten je na postamentu. Uz kamenu bazu uočava se i dobro sačuvani kapitel u čijem su desnom uglu vidljivi ostaci arhitektonske plastike u obliku florealnog motiva. Trup pilastra, kao i okolni zidovi, bio je potpuno oslikan što je vidljivo i na današnjem stanju. Na trijumfalnom luku prikazano je Jeseovo stablo, biblijski prikaz Kristova rodoslovlja. Lijevo, na zidu broda, vidljiv je oslik prve legende o sv. Ladislavu, dok desno, uz oslik, možemo uočiti kameni okvir, šiljatog završetka, danas zazidan. Pretpostavlja se da je prvotno to bio prolaz iz svetišta u sakristiju.

11. KAPITEL POLUSTUPA TRIJUMFALNOG LUKA / CAPITAL OF HALF-COLUMN OF TRIUMPHAL ARCH

Novo Mjesto Zelinsko, 13. st.

Kapitel je svojom stražnjom stranom prislonjen na zid dok se na prednjoj strani očituje florealni motiv za kojeg su karakteristične izdužene linije stabljike koje završavaju sa tri polukružna lista čije je središte utisnuto u masu dok su rubni dijelovi blago izvučeni u prostor, lako je kapitel dosta oštećen, dinamičnost upotrebe motiva djelomično je vidljiva u njegovom raznolikom ponavljanju. Uz desni rub se nalazi izduljen, uspravni cvijet, dok se lijevo od njega nalazi zavinuta varijanta. Isti se motiv javlja i na konzoli u svetištu.

12. ZAGLAVNI KAMEN / KEYSTONE

Novo Mjesto Zelinsko, 13. st.

No sjecištu rebara nalazi se ukrašeni zaglavni kamen kružnog oblika. Unutar njega mogu se raspoznati plastlički izvedena četiri gotovo jednaka florealna motiva. Uz rub kruga oni karakteristično završavaju s tri polukružna lista, dok su u središtu zaglavnog kamena spojeni svojim stabljikama. Vidljivi su ostaci boje.

13. DIO FRESKE - DAMA NA KONJU / FRAGMENT OF FRESCO - LADY ON A HORSE

Novo Mjesto Zelinsko, početak 14. st.

Dio velikog ciklusa fresaka koji prikazuje legendu o Sv. Ladislavu nastao najvjerojatnije kada su Anžuvinci došli na hrvatsko prijestolje. Moguće je da se radi o najstarijem poznatom osliku legende o Sv. Ladislavu. Scena prikazuje bijeg Kumana sa otetom ugarskom djevojkom koja pokušava skrenuti kumansku strelicu. Smještena je u sjevernom zidu broda preko čitave lijeve strane zida.

14. DIO FRESKE IZ SV. PETRA / FRAGMENT OF FRESCO FROM ST. PETAR

Novo Mjesto Zelinsko, početak 14. st.

Dio freske koji prikazuje legendu o Sv. Ladislavu. Scena prikazuje odrubljene kumanskih glava nakon što ih je Ladislav pobijedio. Freska je smještena na sjevernom zidu broda u gornjem desnom uglu.

15. DIO FRESKE IZ SV. PETRA / FRAGMENT OF FRESCO FROM ST. PETAR

Novo Mjesto Zelinsko, 14. st.

Dio freske koji se nalazi na istočnom zidu broda s desne strane trijumfalnog luka. Prikazuje se scena krunjenja bogorodice, a posebno je zanimljivo što je kruna kojom se Bogorodica kruni reljefno utisnuta u zidnu masu.

16. KAPELA SV. HELENE / ST. HELENA CHAPEL

Sv. Helena, 16. st. i ranije

Jednobrodna gotička kapela podignuta je na izdignutom platou u blizini toka rijeke Lonje, a oko građevine se još uvijek mogu uočiti tragovi opkopa. Uža poligonalna apsida nadovezuje se na brod, a iznad ulaza se nalazi zvonik uklopljen u pročelje. Na sjevernoj strani se mogu uočiti tri šiljato završena gotička prozora, dok se na početku lađe sa sjeverne strane, uočava šiljato završen okvir vrata koja vode u zbjeg iznad broda. Građevina je u 19. st. obnovljena u neogotičkom stilu, a u svetištu se još uvijek nalaze tragovi romaničkog nosača koji pokazuje da se na ovom mjestu nalazila i ranija građevina.

17. ŽIVOTINJSKA GLAVICA / ANIMAL HEAD

Sv. Ivan Zelina, 13. st., vapnenac, visina 13 cm, Muzej Sv. Ivan Zelina b. b.

Gledajući frontalno glava je nagnuta na desnu stranu. Jasno se mogu uočiti krajevi usta i dvije nosnice na vrhu njuške. Njuška ima oblik trokuta u presjeku a kod spoja s ostatkom glave uokvirena je sa po jednim velikim bademastim okom sa svake strane. Oči su postavljene blago nesimetrično, ukoso u odnosu na vodoravne linije glave, sa povišenim vanjskim dijelom i naglašenim kapcima. Veći dio glave i cijeli vrat životinje prekriveni su runom (ili dlakom) koja je stilizirana valovitim urezima dljeta. Sa svake strane glavice vidljiva su mala udubljenja koja stiliziraju uši životinje. Obrazi su vrečasto obrađeni. Iznad lijevog oka vidljiv trag bušenja. Lijeva strana vrata i njuške je jako oštećena. Nema uočljivih tragova boje. Figurica je donesena u muzej prilikom njegovog osnutka s nepoznate lokacije. Zna se da je nađena negdje u blizini ili u samom mjestu Sv. Ivan Zelina. Moguće da je bila dio srednjovjekovne crkve.

III. CRTEŽI I KARTE

1. REDOVNIK TEMPLARSKOG REDA

Nacrtao Milivoj Čeran

2. VITEZ TEMPLAR, 12. ST.

Nacrtao Milivoj Čeran

3. SEREŽAN, RATNIK TEMPLARSKOG REDA U BOJNOJ OPREMI NA KONJU

Nacrtao Milivoj Čeran

4. VITEZOVI TEMPLARI U PUNOJ OPREMI NA BOJNIM KONJIMA

Nacrtao Velimir Vukšić

5. SEREŽAN, RATNIK TEMPLARSKOG REDA BEZ STATUSA VITEZA, 13. ST.

Nacrtao Velimir Vukšić

6. VITEZ TEMPLAR, 12. ST.

Nacrtao Velimir Vukšić

7. BITKA NA RIJECI ŠAJO 1241.GODINE

Tatarska vojska je 11. travnja 1241. g. kod rijeke Šajo teško porazila hrvatsko-ugarsku vojsku koju je vodio kralj Bela IV. U toj bici su veliku hrabrost pokazali vitezovi templari koji su svi izgинуli.

Nacrtao Milivoj Čeran

8. KARTA TEMPLARSKOG POSJEDA TERRA SANCTI MARTINI

(Prema Lelji Dobronić, Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulklaraca u Hrvatskoj, Zagreb, Rad HAZU br. 406.)

9. KARTA ZELINSKOG PRIGORJA

10. CRKVA SV.IVANA KRSTITELJA, 13. ST.

Crtež mogućeg izgleda crkve Sv. Ivana Krstitelja na posjedu Zelina. Crkva se prvi puta spominje 1200. godine. Toranj crkve je vjerojatno romanički fortalicij, na kojem su bile strjelnice i romanički prozori, čiji su dijelovi i danas vidljivi. Orambenom tornju je 1200. godine ili ranije prigradena lađa crkve. (Prema rekonstrukciji Mladena Houške nacrtao Franjo Lanović)

11. CASTRUM ZELINA, 13. ST.

Crtež mogućeg izgleda castruma Zelina u 13. stoljeću prema studiji dr. Zorislava Horvata. U ovoj najranijoj fazi castrum je imao izraženi Vohnturm s branjenim predulazom i mostom. (Prema rekonstrukciji Mladena Houške nacrtao Franjo Lanović)

Sadržaj

PREDGOVOR	3
"ZEMLJA SVETOG MARTINA" 1209.-2009	5
VITEŠKI RED TEMPLARA	7
TEMPLARI I IVANOVCI NA ZEMLJI SVETOGA MARTINA	14
TEMPLARI I KULTURNI PEJSAŽ ZELINSKOG PRIGORJA	30
ZIDNI OSLIĆI U LAĐI CRKVE SV. PETRA U NOVOM MJESTU	40
I. KATALOŠKE JEDINICE	47
II. FOTOGRAFIJE	52
III. CRTEŽI I KARTE	55